

H. JÄNES ja O. PARLO

EESTI KEELEÕPIK

ALGKOOLILE

V ÕPPEAASTA

3. TRUKK

R K

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1940

H. JÄNES JA O. PARLO / EESTI KEELEÕPIK V

Duplum

Keelatud

H. JÄNES ja O. PARLO

EESTI KEELEÕPIK

ALGKOOILILE

V ÕPPEAASTA

3. TRUKK

HARIDUSE RAHVAKOMISSARIAADI POOLT
KOOILIDELE TARVITAMISEKS LUBATUD

2659

R K
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1940

I. Lauseist ja kirjavahemärkidest.

Lause.

1. Mõtteid avaldame kõnes ja kirjas *lausete* abil. Näit.:

*Aino on hoolas õpilane.
Juba on saabunud sügis.
Käisin jalutamas.*

2. Moodustage iseseisvalt mõned laused!

3. Sisult jagatakse laused viide liiki: **jutustavad** ehk **väitlauseid**, **küsilaused**, **hüüdlauseid**, **käsklauseid** ja **soovlauseid** (vt. tabelit järgmisel leheküljel!). Missugune kirjavahemärk pannakse lause lõppu?

4. Moodustage lühikesi jutustavaid, küsi-, hüüd-, käsk- ja soovlauseid!

5. **Harjutus.** Asetage järgmiste lausete lõppu punkt (.), küsi- (?) või hüüumärk (!)!

Aitäh, armas emake/ Kes on too uljas noormees/ Tule ruttu siia/ Lakkaksid ometi vihmased ilmad/ Mis mulle jutustad, koidiku tuul/ (L. Koidula.) Oli kuulda mürinat/ Kas teie saatsite kirja ära/ Sellest jätkus kogu perele söömiseks/ Unelmad ei andnud noorele neiule rahu/ Kumb teist on valmis aitama oma vaest koolivenda/ Lehed kolletasid juba/ Poisid, tööle/ Miks sa nutad, lillekene/ (L. Koidula.) Hõissa, meil on vastlad/ Mingem üles mägedele/ (M. Veske.)

Tabel lauseliikidest.

Lauseliik	Jutustavad ehk väitlauseid	Küsilauseid	Hüüdlauseid	Käsklauseid	Soovlauseid
Lause sisu	sisaldavad väite või jutustuse	sisaldavad küsimuse	sisaldavad hüüu	sisaldavad käsu	sisaldavad soovi või igatsuse
Näiteid	Täna sadas vihma. Lained laulavad sõnatut laulu.	Kes seda tegi? Kas olete näinud Muna-mäge? Kas sadas täna vihma?	Maja põleb! Küll on kena kelguga mäest alla lasta! Oi, oi, või sina juba siin!	Minge ja-lutamal! Võtke ka väike õeke kaasal! Ärka üles, lapsuke!	Tuuled juhtigu sul teed! Ah, kui nii palju, nii palju ei sa- jaksi! Saaksin kord näha ilusat Itaaliat!
Kirjavehemärk lause lõpul	Punkt (.)	Küsimärk (?)	Hüüumärk (!)		

Laiendamata lihtlause.

Alus ja öeldis.

6. Lauseis

tuul (mis) *puhub* (mida teeb?)

isa (kes?) *künnab* (mida teeb?)

pilt (mis?) *ripub* (missuguses olukorras on?)

väljendavad sõnad *tuul*, *isa*, *pilt* tegijat või olukorras olijat. Sõnu, mis väljendavad tegijat või olukorras olijat, nimetatakse **aluseks** (küsimus: kes? mis? keda? mida?).

Pöördsõnad *puhub*, *künnab*, *ripub*, mis väljendavad tegevust või olukorras olemist, on **öeldised** (küsimus: mida teeb? mida tegi? mida tehakse? jne.).

Alus ja öeldis on lause **pealiikmed**.

Lause, milles on ainult alus ja öeldis, on **laiendamata lihtlause**.

Laiendatud lihtlause.

7. Lauses *Tuul puhub* täiendame (laiendame) alust (missugune tuul?) ja öeldist (kuidas puhub?) järgmiselt:

K ü l m tuul puhub ä g e d a l t.

Sõnad *külm* ja *ägedalt* täiendavad alust ja öeldist. Need on **laiendid**. Seesugust lauset, mis koosneb peale aluse ja öeldise veel teistest sõnadest, laiendeist, nimetatakse **laiendatud lihtlauseks**.

8. **Harjutus.** Tõmmake alusele üks joon, öeldisele kaks joont alla!

Hoolas töömees tõusis juba vara üles. Tütarlapsed jooksid kilgates metsa. Te minge vara magama! Võrumaa maastik on ilusamaid maastikke Eestis. Miks küll nii kohisevad kevadised veed! (G. Suits.) Raamat kukkus maha. Kala otsib

sügavamat. Inimene otsib paremat. Hunt hoiab ikka metsa poole. Tarmo loeb innukalt uut romaani. M. Metsanurga „Ümera jõel“ kirjeldab muistsete eestlaste vabadusvõitlust.

Näidis: Hoolas peremees tõusis juba vara üles.

Koma ühesuguste kõrvutiolevate lauseliikmete puhul.

9. Jälgige järgmisi lauseid!

Peremees, tema naine, väimees ja selle noorik käisid pealinnas näitust vaatamas. Lained langevad, nõrkevad, kangevad, tõusevad, tungivad. Ja Juhan näeb karusid, põtru, hirvi. Ta mängis metsas, aasal ja heinamaal.

Missugustele küsimustele vastavad esimeses lauses lauseliikmed *peremees, naine, väimees, noorik?* (kes?) Missugustele küsimustele vastavad teise ja järgmiste lausete harvendatult trükitud lauseliikmed?

Nagu neist lauseist nähtub, võib ühes ning samas lauses olla mitu samasugust (samasugusele küsimusele vastavat) lauseliiget.

Pidage meeles! Samasugused kõrvutiolevad lauseliikmed eraldatakse üksteisest komaga. Kui nende vahel leidub sidesõna ja, ning, ega, ehk, või, kui ka, siis koma enam ei tarvitata.

10. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Külm sillutas järved jõed ja rabad. Ilus on surra sõprade rahva ja omaste eest. Häälikud jagunevad täishäälikuiks ehk vokaaleks ja kaashäälikuiks ehk konsonandeks. Peeter tõusis vara riietus ja varjas habeme hoolega vesti alla ära. Mets mühas tumedalt aegamööda igavesti. (Fr. Tuglas.) Isa läks üle niidu ja kadus männikusse. Möödus nädalaid kuid aastaid. Mu vend loeb eesti- vene- kui ka ingliskeelseid raamatuid.

Liitlause.

11. Kui ühendame lihtlauseid

kes kannatab + see kaua elab, vihma sadas + päike paistis,

siis saame laused:

Kes kannatab, see kaua elab. Vihma sadas ja päike paistis.

Säärasteist lihtlauseist koosnevaid lauseid nimetatakse **liitlauseiks**.

Liitlause võib koosneda kahest, kolmest ja enamast lihtlausest. Näiteid kolmest lihtlausest koosnevaist liitlauseist:

Hobused hirnusid, lojused ammusid ja päike näis nagu hangunud veri. Kes arvab end kindlasti seisvat, see vaadaku ette, et ta ei langeks! Ütle talle, et ta raamatu mulle kohe tagasi tooks, sest mul on homme eksam!

12. Moodustage 10 liitlauset!

Koma liitlauseis.

13. Jälgige kirjavahemärke järgmisis lauseis!

Linnud laulsid, lilled õitsesid. Linnud laulsid ja lilled õitsesid. Tahtsime koju minna, aga vihm ei lakanud. Kes on õige, selle hõlma ei hakka keegi. Kes teise tööst tüdib või teise vaevast väsib. Kui koju jõudsim, loojus päike. Ütle, kes sa oled!

Pange tähele! Liitlauseis eraldatakse lihtlauseid üksteisest komaga.

Pidage meeles! Kui liitlauseis lihtlauseid seob üksteisega sidesõna ja, ning, ega, ehk, või, kui ka, siis harilikult lihtlauseite vahel koma ei tarvitata.

Kui liitlauseis lihtlauseid seovad üksteisega sõnad et, kuid, kes, mis, kui, nagu, kuidas, kuna, kuigi,

e h k k i, k a s j n e., siis eraldatakse lihtlaused üksteisest koma-
maga.

14. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Kus palju valgust seal palju varju. Kuidas lükkad nõnda läheb. Keegi ei või teada mis tulevik toob. Ilus on mängida murul ja laineil ilus on veeretada ketast pingutada purje ilus on tormata siniudu ilma. (Fr. Tuglas.) Vargamäe Eesperet ostes polnudki Andres tema tõelist väärtust arvestanud vaid ta oli aina mõtelnud mis temast võiks teha mis väärtuse sellele maale tööga võiks anda. (A. H. Tammsaare.) Ei suuda me kõike küll muuta veel sest palju on orjade sugu! (G. Suits.) Ta laulis neist vermetest veristest mis tuikasis kõikidel ihus. (G. Suits.) Kas tuled kaasa või sa ei tulegi? Siis mõlkusid mõnul kõik mõtted ja meeled ja rökkasid rõõmuga kannelde keeled ja hõiskasid õndsuses lauljate suud ja lõõrisid linnud ja mühasid puud. (G. Suits.) Tõusis tuul puude lehed liikusid erutatult mets kohises kaeblikult linnud pugesis peitu tiirlesid vaid üksikud pääsukesed otse maapinna ligidal. (J. Mändmets.)

15. Kordamisharjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Sõit jaanitulele.

(Katkend.)

Ja kohe tuli soost välja ränk rotivoor ilmatu hiirekari paar-sada putukat ja musttuhat mutukat. Tuli viiskümmend vihma-kassi ja kuuskümmend kullipoega tuli kuus paari kurgi ja seitse paari särgi viiskümmend viis ritsikat ja kuuskümmend kuus kutsikat tuli ka orav, suur tantsumees, astus suure voori ees näpu otsas viis paari viiske ja kepi otsas kümme kübarat taskus kolm korki ja neli hambaorki paunas siidi ja sitsi ja seitse küünart pitsi seljas meepott ja näpu otsas tubakakott.

Nii kogunes rahvast palju ja kära oli valju. Kõik tahtsid tantsu lõhku' ja rõõmuga hüpata õhku. Aga siis lõi trumm ja rääkima hakkas Kartsumm:

„Jaanituli ei põle igapäev ja jala minna on suur vaev. Kas ei saaks teha traavlit ja lennata kui haavlid, kas ei saaks natuke sõitu kihutada ja ennast märke nii üles nihutada?“

(J. Jaik, U h h u u j u t u s t u s e d.)

Koma on ja koma puudub enne sidesõnu „aga“, „vaid“, „siis“.

16. Võrrelge koma esinemist järgmises lauseis!

Koma puudub	Koma on
Kas sinagi kavatsed siis ära sõita!	Kui sa lähed, siis sa kahetsed!
Aeg aga ruttas edasi.	Hoiatasin teda, aga ta ei kuulnud seda.
Oli vaid kuulda ta ühe- toonilist norskamist.	Ta ei kuulnud neid, vaid läks minema.

Pidage meeles! Sidesõnade aga, vaid, siis ees peab olema koma, kui nad seovad lihtlauseid liitlauseiks.

Tähelepanu! Sidesõnade ühendite, nagu *sest et, ilma et, seepärast et, sellest hoolimata et* jne. puhul pannakse koma harilikult nende ühendite ette (mitte sidesõna et ette!).

17. Harjutus. Pange koma, kuhu vaja!

Tal oli vaid kaks teed valida. Sõpra ära otsi silmadega vaid otsi teda kõrvadega! Aeg aga edenes pikkamisi. Seda on tihti juhtunud et rumal rahvas tarkusest ei mõista lugu pidada. Kaeva mulda siis saad kulda! Kaeva mulda siis kui saad kulda! Kui usaldusest räägib rebane siis katsu kanad viia varjule! Kas kavatsed siis sinagi ära sõita? Olen ise siin võõras mida siis mina tean ette võtta või olla? Varahommikul mindi teele ilma et oleks hoolitud halvast ilmast. Tulin pisut varem et saaksin ka varem lahti. Ta ei hakanud veel kirjutama oma kirjandit sellest hoolimata et homme oli juba

tähtpäev. Olime teel olnud juba hommikust saadik nii et olime väga väsinud. Talle hüüti järele kuid ta ei kuulnud. Me ei jäänud teisi ootama vaid hakkasime minema. Tahtsime veel oodata kuid vihma hakkas sadama. Raha on hea sulane aga paha peremees. Südamelt aga oli ta aus ja usaldatav. Taevas oli pilvine aga vihm näis olevat lakanud.

Koma sidesõnade „kui“ ja „nagu“ ees.

Koma on	Koma puudub
Ära päeva enne kiida, kui ta juba looja läinud!	Avalik vaenlane on parem kui salalik sõber.
Sa eksid, kui sa seda mõtled.	Hõbe on odavam kui kuld.
Ta talitab kibedasti, nagu oleks tal suur rutt.	Ta oli märg nagu kass.

Pidage meeles! Sidesõnade **kui** ja **nagu** ees peab olema koma, kui nad seovad lihtlauseid lijtlauseiks. **Kui** neile sidesõnadele aga järgneb ainult võrdlussõna, siis koma ei ole.

19. Harjutus. Pange koma sidesõna **kui** ja **nagu** ette, kui see on nõutav!

Laste suukesed liikusid kui väikesed veskid. Kodus kooruke parem kui võileib võõrsil. Laste rõõm oli suur kui isa suure kuusega koju tuli. Head sõnad jahutavad rohkem kui külm vesi. Jõeke voolas kui pael läbi haljaste aasade. Õhk oli mahe ja pehme nagu soe piim. Laste suukestest pääsis rõõmuhüüe kui nende vesiveski hakkas käima. Nad silmitsesid rähni, kuidas see puu ümber raius ja materdas, silmad terased kui puusepal. Päike tõusis parajasti metsalatvade tagant kui asusime teele. Kõigil oli hirmus rutt, kõik jooksid nagu oleksid nad kartnud jääda kuhugi hiljaks. Eemal kükitas kabelivahi sammaldunud onnike kui metsavaim. Õhtul

tõuseb aur soost, mis eemalt vaadates paistab nagu metsavai-
mude rahatule suits. Ta oli märg nagu kass kui ta läbi vihma
koju jõudis. Esiti valge kui lumi, pärast kui haljendav rohi,
viimati punane kui veri, aga lapsele magus kui mesi?

Pealause ja kõrvallause.

20. Vaadeldge järgmisi liitlauseid!

Poisid rääkisid, et lähevad matkama. Kell oli pool viis, kui saabusime pealinna. Õpetaja jutustas meile vendadest, kes muiste Saadjärve ääres jõudu katsunud.

Ülaloodud liitlauseid koosnevad kahest lihtlausest. Seejuures üks neist (*poisid rääkisid, kell oli pool viis, õpetaja jutustas meile vendadest*) moodustab üksikult tarvitatuna arusaadava, täieliku lause. See on **pealause**. Teist liitlause osa (*et lähevad matkama, kui saabusime pealinna, kes muiste Saadjärve ääres jõudu katsunud*) me ei saa tarvitada üksikult, sest see jääb sel korral poolikuks, arusaamatuks. See on **kõrvallause**. Kõrvallause algab harilikult sõnadega: **et, kui, kes, mis, keda, mida, kuna, kuigi, kus, millal, kas, miks, kuidas** jne.

21. **Harjutus.** Kriipsutage alla kõrvallause!

Lapsuke hõõrus käsi, mis olid külmad kui jää. Kuulsime, et nad saabuvat varsti. Koerad tormasid vaese Madise kallale, kes vaevalt nuiaga vastu jõudis vehkida. Kui hommikul kooli jõudsime, olid tunnid juba alanud. Naine imestas, et kes seda oli teinud. Ants oli parajasti jaamas, kui saabus rong. Ta nägi, kuidas ühest vagunist sigu välja laaditi. Möödus suvi, ilma et oleks midagi iseäralikku juhtunud. Kui saabusid külalised, mängiti tervitusmarssi. Poisid sportisid nii, et higi ojana voolas. Lõugu vanamees küsis, kas Kudina rahvas on tulekahjust teatanud.

P i d a g e m e e l e s ! Kõrvallause eraldatakse pealausest komaga (komadega).

II. Sõnadest ja häälikutest.

Sõna. Lihtsõna ja liitsõna.

22. Lause *Aino on hoolas õpilane* koosneb neljast sõnast: *Aino, on, hoolas, õpilane*.

Lause koosneb **sõnadest**. Sõna on lause kõige lihtsam osa, mil on omaette tähendus.

Võrrelge omavahel järgmisi sõnu!

Lihtsõnad	Liitsõnad
vana, mees, kaste, pisarad, üks, kord, lumi, memm, pott, sepp, pilt, post, kaart	vanamees, kastepisarad, üskord, lumimemm, pottsepp, piltpostkaart

Lihtsõnad koosnevad ühest sõnast, liitsõnad enam kui ühest sõnast.

23. **Harjutus.** Tõmmake liitsõnadele kriips alla!

Ule taeva tuiskavad purukskäristatud pilvelindid. Tuuled maadlevad kui ahelaist pääsnud härjad Mustjärve põhjas, tormavad piksemürinal vastu taevast ja pillavad seal maailmu kui hõõguvaid sädemeid ühest paigast teise!... Ja siis tulevad ju Munamäe harjalt määratud rahvaparved! Ja siis vanuvad rahvahulgad suuri sünnituse nõiasõnu esivanemate maa vastu. (Fr. Tuglas.) Pisukesed lõkked purustasid suured si-

nise- ja punasekarvalised raudkivid teravaservalisteks tompudeks ja ikka kõrgemaks kasvas tänavasuus sinna kokkukantud raudkivide riit. (J. Mändmets.)

Silp.

24. *I-sa, raa-mat, lu-ge-ma, i-ni-me-ne.*

Sõna jaguneb **silpideks**. Iga silpi hääldame uue hingamistõukega. Eespool antud sõnad on kahe-, kolme- ja neljasilbilised.

Sõnu on olemas ka ühesilbilisi, näit. *mees, laps, see* jne., samuti enam kui neljasilbilisi, näit. *ter-vi-ta-mi-ne* (viis silpi), *ter-vi-ta-mi-se-ga* (kuus silpi) jne.

Nimetage ühe-, kahe-, kolme-, nelja- ja enamasilbilisi sõnu!

Sõnade lühendamisest.

25. Jälgige sõnade lühendamist!

õpil. = õpilane	kod. = kodanik
õpet. = õpetaja	näit. = näiteks
surm. = surnud	ains. = ainsus
sünd. = sündinud	mitm. = mitmus
tel., telef. = telefon	

P i d a g e m e e l e s! Sõnade lühendamisel tuleb alles jätta tähed sõna algusest kuni esimese, teise või kolmanda silbi esimese täishäälikuni (viimane mitte kaasa arvatud). Lühendi lõppu tuleb panna punkt.

26. **Harjutus.** Lühendage järgmised sõnad!

Kirjandus, matemaatika, nimetav, omastav, osastav, alaleütlev, minevik, olevik, vokaal, konsonant, diftong, jaanuar, veebruar, detsember, esmaspäev, kolmapäev, aadress, geograafia, grammatika, laulmine, joonistus, võimlemine.

27. Pange tähele järgmiste sõnade lühendamist!

a. = aasta(l)

e. = ehk

s. o. = see on

v. a. = väga austatud

e. l. = enne lõunat

Ainult erandlikult võib ühetähelistes lühendites esineda punkti ees ka täishäälik (**a., e.**).

Pidage meeles järgmisi sagedamini esinevaid lühendeid!

jne. = ja nii edasi

k. a. = kõrgesti austatud;
käesoleval aastal

kr. = kroon

p. l. = pärast lõunat

s. a. = sel aastal

skp. = selle kuu päeval

s., snt. = sent

lk. = lehekülg

lp. = lugupeetud

m. a. = möödunud aastal

nr. = number

t. a. = tuleval aastal

t., tn. = tänav

vrđ. = võrdle!

vt. = vaata!

k, p, t sõna algul.

28. **Harjutus.** Tõmmake **k, p, t**-le sõna algul joon alla! Liitsõnades kriipsutage alla ka liitsõna järelosa algul olev **k, p, t!**

Tema tähelepanu pöördus tagurpidi sõitvale autole ja selle kohkunud ning kahvatanud juhile. Ta kobas pimedas käsi-kaudu trepistikul, kuni jõudis tornikellani. Pliiatsid, vihikud ja muud kirjutustarbed olid kooli kaasa võetud. Reisikotis oli ainult peotäis tuhkkuiwa leivapuru. Matkajate lõkketuli asetses sealpool raudteed, tiheda metsatuka ääres. Naabertalu õunapuude õiekobarate kohal kullendas helekollane täiskuu. Kevadtaevas sätendasid tuttavad tähtkujud. Põhjatүүл kihutas ja paiskas sinna-tänna õhukeši pilvetükke. Lapsed tulid koduteel paarikaupa.

29. **Pidage meeles!** Eesti sõnades kirjutame sõna algul **k, p, t** (mitte **g, b, d**). Samuti esinevad liitsõnades uue sõna-osa algul **k, p, t**, mitte **g, b, d**.

Häälikud **k, p, t** teiste häälikute kõrval.

Liide **-ki** ja **-gi**.

30. Pange tähele, millal kirjutatakse sõnades liide **-ki** ja millal **-gi**!

Liide -ki	Liide -gi
leib + ki = leib ki	maa + gi = maag gi
kapp + ki = kapp ki	kummale + gi = kummaleg gi
laud + ki = laud ki	süü + gi = süüg gi
laat + ki = laatk ki	kull + gi = kullg gi
õlg + ki = õlg ki	loom + gi = loomg gi
look + ki = look ki	saan + gi = saang gi
aitäh + ki = aitäh ki	narr + gi = narrg gi
laps + ki = laps ki	vaev + gi = vaevg gi

Pidage meeles! Liide **-ki** kirjutatakse **g, b, d, k, p, t, s, h** järel.

Täishäälikute ja kaashäälikute **l, m, n, r, v** külge liidetakse **-gi**.

31. **Harjutus.** Asetage kriipsu asemele liide **-ki** või **-gi**!

Eks tamm— või murduda tugevas tormis. Päikese käes kuivab märg— riie. Lumimemm— oli hakanud nutma. Kukk— laskis kuulda oma heledat hüüdu. Rabelemisel katkes särk—. Nüüd algas Kaljul— uus elu. Ta läks— välja. Vana Jaan— keerutas valssi. Nähti öökulli—. Helgi unustas aitäh— ütlemast. Jah, seda ma näen—. Kuhu— ei lähe sa! Veduri ähkimine kostab siia—. Teeksime vahel pisut head—! Mul ju polnud— kirjutada millest— muust. Ehk— ma keelt ei osanud, võeti mind— kaasa. Sell— märkas, et peremees on eksinud. Tumm— naeratab vahel. Pime kana— leib tera.

Kott— on tühi. Kee— on kadunud kaelast. Pole mul mägesid— ega ole kelku—. Meie koplis— kasvas veel hiljuti hiiepuu.

32. Pange tähele, millised häälikud kirjutatakse kaashäälikute **k (g), p (b), t (d), s ja h** kõrval!

Katk, hetk, hetked, katke, katki, tantsima, küpsed, vilksatama, kitsi, viitsima, laps, sõtkuma, kapsas, lootsik, pak-sud, Võõpsu, Haapsalu, ärksad, nähku, hõlpsasti.

Pidage meeles! k, g, p, b, t, d, s, h kõrval kirjutatakse k, p, t (mitte g, b, d).

33. Harjutus. Pange kriipsu asemele puuduv täht!

Põhjasõja ajal möllas meie maal ka—k. Sõi—sime loo—sikuga Pärlijõel. Põõsas—e vahel vil—satas punane orav. Mu sõber Palmre suvitab Haa—salus. Need är—sad linnud tõusid kohe õh—u. Pa—sud pilved ka—sid taevas—. Vello vanemad elavad Võõ—sus. Sui—setamise kahjulikkus on üldiselt tuntud. See tuttav roo—slane oli sõitnud just Roo—sist. Mäslev meri ei rahunenud hõl—sasti. Asetan need väikesed kim—sud-kom—sud sinna suurde kom—su. Kü—sed marjad on magusad. Varblased sir—suvad meie akna all. Tema nägu on kor—sus. Meil tan—sitakse hästi.

Erand eelmisest juhisest.

34. Pange tähele, millal on **k (g), p (b), t (d), s ja h** kõrval **g, b, d!**

Sõna algvorm	Teised sõnakujud samast sõnast
kaudne	kaudsed, kaudsele
kärbes	kärbsed, kärbsele
ürgne	ürgsed, ürgsele
arg(ne)	argsed, argsele
hoidma	hoidsin, hoidsite, hoidke
kündma	kündsin, kündsite, kündku
nõudma	nõudsin, nõudsite, nõudku
üldine	üldse

Pidage meeles! g, b, d esinevad k (g), p (b), t (d), s ja h kõrval siis, kui sõna algvormis on juba g, b, d.

35. Harjutus. Pange kriipsu asemele puuduv täht!

Ärge tarvitage kau—set teed! Meie küla peremehed kün—sid juba põllul. Õu—selt helkisid metslaste ebajumalate kul—sed silmad. Ma võisin ainult umbkau—selt vastata. Vanast toast tõusid mul—sed lõhnad. Kär—sed kipuvad vägisi tuppa. Ka mina püü—sin oma kavatsust teostada. Temas on palju ür—set jõudu. Poisike hiilis var—si tuppa. Töötamine edeneb väga hoog—salt. Õn—sad on need, kes puhtad südamest. Õu—selt mühises mets. Sõu—sime järvel kogu päeva. Minda jal—si matkama.

Häälikute vältus e. pikkus.

36. Võrrelge jämedalt trükitud häälikute vältust (pikkust) omavahel järgmisis lauseis!

I välde	II välde	III välde
Kuri koer haukus tee ääres.	Kuuri uks oli lahti.	Puud pandi kuuri.
Poiss püüdis kalu.	Mees ostis ühe kaalu.	Siin ei ole kaalu.
Lina kasvab põllul.	Linna poolt tuli inimene.	Läksin linna.
Ära ole kade.	Võta kate pealt!	Ta võttis kate pealt.

Häälik võib esineda kolmes pikkuses ehk vältes:

lühike (I välde)
keskpikk (II välde)
ülipikk (III välde).

Pikk häälik mõnedes ühesilbilisis sõnus.

37. Võrrelge järgmiste jämedalt trükitud sõnade kirjutamist!

ma	ma tulen	maa	maa on must
sa	sa tuled	saa	poiss ei saa tulla
me	me tuleme	mee	nad on meepoti ümber kui kärb- sed
te	te tulete	tee	tee on joodud, tee on pikk, ära tee teistele haiget!
mu	ta oli mu parim sõber	muu	muu asjaga ma ei tegelnud
su	kes on su sõ- ber?	suu	lapse suu oli ununenud lahti
ja	õde ja vend läk- sid kooli	jaa	ta kostis: „ Jaa! “
mul	mul on veel leiba	mull	ilus seebimull lendas õhku
tal	tal on küllalt julgust	tall	tall sööb heina- maal
kel	kel kukkur,	kell	kell tiksub laual
sel	sel kohus	sell	sell on kaupluses
tol	tol mehel on pikk piip	toll	kaubale määrati kõrge toll
tas	tas on palju tahtejõudu	tass	tass on laual
tos	tos mehes ei ole kavalust	toss	ära ole vana toss!
kas	kas ta käis siin?	kass	kass lööb nurru
kes	kes on too mees?	kess	kess on võrkkott

on	kas sul on külm?	onn	onn on väike maja
las	las ta ootab!	lass	lass on nõu

Pidage meeles! Järgmises ühesilbilises sõnus kirjutatakse täishäälik ühekordselt:

ma (= mina), **sa** (= sina), **ta** (= tema), **me** (= meie), **te** (= teie), **nad** (= nemad), **mu** (= minu), **su** (= sinu), **ja** (= ning), **ju**, **ka**.

Selle tagajärjel on võimalik kirjas vahet teha mitmete sõnade vahel, nagu *ma — maa, sa — saa, mü — muu* jne.

Juhisepäraselt kahekordse täishäälikuga kirjutatakse **see, too, need, nood**.

Erandlikult kirjutatakse pikk kaashäälik ühekordselt järgmises ühesilbilises sõnus: **mul** (=minul), **sul** (= sinul), **tal** (= temal), **kel** (= kellel), **sel** (= sellel), **mil** (= millel), **tol** (= tollel), **mus** (= minus), **sus** (= sinus), **tas** (= temas), **tos** (= tolles), **kus, kas, kes, mis, on, las** (= lase), **man** (= juures), **et** ja kõik **h**-lõpulised abisõnad: **jah, ah, oh, noh, säh, aitäh** jne.

Juhisepäraselt kahekordse kaashäälikuga kirjutatakse **küll**.

Lühike ja pikk kaashäälik I ja II silbi vahel.

38. Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

I, m, n, r I vältes	I, m, n, r II vältes
talitama	Tallinn, tallinlane
talutama (= juhtima, teed näitama)	tellingud
amet	telliskivi
emis	hommik
koma	kummardama
ometi	ümmargune
	hunnik

I, m, n, r I vältes	I, m, n, r II vältes
samet	kannikas
samuti	lännik
sumadan	sõnnik
kuni	hurraa!
seni	ärritama
vanik	varrukas
erutama	

39. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad tähed ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

Enne t(e) töö, siis puhka! S(a) ei s(a) t(a) sõnust aru. Koit koputab sõrme veriseks j(u) taeva ukse vastu. (M. Under.) M(e) sõime kogu m(e). T(e) jooge t(e) ja käige veel täna ära s(e) t(e)! S(u) räägib, süda muretseb. (Rhvl.) Üle m(a), üle v(e) viib rändaja t(e). Meie kodum(a) järved j(a) jõed on kalarikkad. Ütle, kes on s(u) sõbrad, ja m(a) ütlen, kes sina oled!

40. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad tähed ühe- või kahekordselt, nagu on nõutav!

La(s) kasvame, me tõusev sugu, ja ootame, mi(l) tuleb tund, ku(s) nendele, ke(s) näevad und, kord müristame kõrva sõjalugu! (G. Suits.) Ke(l) king pigistab, kü(l) see ütleb. Mäe otsas seisab väike o(n). Lapsel oli kõrre otsas ilus seebimu(l). Kü(l) see mees suleb su(l)gi suu. Ku(l) lendas õue. Ta(l) lööb vainul kepsu. Poiss ta(l)utas pimedat vanakest. Mis a(m)etit ta peab? Maja oli ehitatud te(l)iskividest. Ta(l)i(n) on ENSV peali(n). Poiss ku(m)ardus sügavalt. Kõik olid e(r)utatud ja ä(r)itatud, kuni saabus viimaks auto. Jää o(m)eti rahule!

I silbi täishäälikud.

41. Pange tähele, missuguses sõnas on kaksiktäishäälik ai, oi, missuguses ae, oe!

ai, oi	ae, oe
kaine	aed
laine	kaebama
naine	kaenal
painutama, painduma	laen, laenama
vaid	vaene
oigama	vaenlane
	koer
	poeg

42. Pange tähele, kuidas kirjutatakse järgmisi sõnu!

Õige:

hõõruma

kõõm

lõõts

mõõk

põõsas

rõõm

sõõm

sõõrmed

võõras

õõnes

õõtsuma

Väär:

hõeruma

jne.

Kaksiktäishäälik **õe** esineb sõnus **nõel, sõel, õel**.

43. Pange tähele, kuidas kirjutatakse järgmisi sõnu!

Õige:

hüüdma

küünal

küünar

küürima

küüs

lüüa

müüma

müür

püüdma

püünis

püü

süü

süütama

tüürima

Väär:

hüidma

jne.

Neil sõnul on esimeses silbis **üü**, mitte **üi**!

44. Pange tähele, missuguseis sõnus kirjutatakse **ää**, missuguseis **ea**, missuguseis **ea** või **ää**!

Ainult ää	Ainult ea	ea või ää
hää, häälik	pea (= varsti)	hea e. hää
hääldama	peatselt	pea e. pää
pääsuke	peaaegu	peal e. pääl
päästma	peatama, peatuma	pealik e. päalik
rääkima	seadma	pealmine e. pääl-
säärane	seadus	mine
väärt	teadma	seal e. sääl
		teal e. tääl

Pidage meeles! Sõnus *hea* — *hää*, *pea* — *pää* jne. tuleb tarvitada järjekindlalt kõigis neis sõnus kas **ea** või **ää**, mitte aga läbisegi!

45. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **õ** või **e**, nagu on nõutav!

Võ—ras peatus võ—rastemajas. Põ—sas oli linnupesa. Mesilane nõ—las naabripoissi. Sõ—laga ei kanta vett. Rõ—m ja mure on kaksikvennad. Mõni puu on seest õ—nes. Rõ—muga tervitati hõ—guvat kesköist päikest.

46. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **ü** või **i**, nagu on nõutav!

Kes mü—s sulle selle vihiku? Kes pü—ab kõigest väest, saab üle igast mäest. Kes sü—a tahab, peab ka tööd tegema. Õnnetus ei hü—a tulles. Kel on nü—d veel julgust tü—rida paati? Ü—riike elu, sind tervitan ma! Ema ostis kümme kü—nart riidet. Meile tuli uus ü—rnik.

47. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **e** või **i**, nagu on nõutav!

La—nake mulle oma raamat! Puud pa—ndusid tormi ees. Kuub on kitsas ka—naldest. Kadunud po—g tuli tagasi.

La—ned piitsutavad kallast. Kuuldus va—d o—gamist. Va—ne na—ne müüs ajalehti. Poiss silitas ko—ra. Ei ole ilus teise peale ka—vata. Va—nlane löödi taganema. Vajatakse ka—net autojuhti. Meie naaber oli näinud va—me.

48. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **ää** või **ea**, nagu on nõutav!

P—sukesed on lõunamaalt juba tagasi. Lind igatses puurist välja p—seda. Vikat on seinä —res r—sta all. Ta ei teadnud selle p—le midagi vastata. Täht on h—liku märk. Ärge r—kige nii valjusti! Ta tahtis p—tuda kaks päeva Tallinnas. S—rane v—rt eit oli Krõõt! P—stke ta hädaohust! Oota, oota, p— jõuab kevad! H— sõna on rohkem v—rt kui võim.

Astmevaheldus.

49. Võrrelge jämedalt trükitud häälikuid sama sõna eri vormides!

leht	lehed
sepp	sepale
kott	kotis
ootan	oodata
nõrk	nõrgem
rada	raja
leib	leiva
hambad	hammas

Nagu neist näiteist nähtub, võivad ühe ning sama sõna häälikud esimese silbi lõpus või teise silbi algul esineda kahel kujul: **ht** — **h**, **pp** — **p**, **d** — **j** jne. Sellist häälikute esinemist kahel kujul ühe ning sama sõna eri vormides nimetatakse **astmevahelduseks**.

Igal astmevaheldusega sõnal on kaks vahelduskuju e. astet: **tugev aste** (*leht, sepp, kott* jne.) ja **nõrk aste** (*lehed, sepad, kotid* jne.).

50. Võrrelge järgmisi sõnu omavahel!

Astmevahelduseta sõnad	Astmevaheldusega sõnad
kala — kalad — kaladega	hulk — hulga — hulka
isa — isal — isalt	süsi — söe — söed
vana — vanade — vanadele	leib — leiva — leibade
Mari — Maril — Mariga	kallas — kalda — kallast

Nagu näha toodud näiteist, ei muutu mõnede sõnade häälikud, need sõnad (*kala, isa, vana, Mari* jne.) on seega *astmevahelduseta*.

Nimetage 20 astmevaheldusega ja 20 astmevahelduseta sõna!

51. Võrrelge järgmiste sõnade kuju eri vormes!

õnnelik	õnnelikku	õnneliku
ametnik	ametnikku	ametnikud
kuristik	kuristikke	kuristikes
kompveki	kompvekki	kompveki

Neil sõnul vahelduvad lõpposa (*-lik, -stik, -vek* jne.) häälikud ja ka need sõnad on selle tagajärjel *astmevahelduselised*.

52. Nimetage vähemalt 20 sellist sõna!

53. Tähelepanu! Astmevaheldusega *lik-, mik-* jne. sõnust tuleb lahus hoida astmevahelduseta k-lõpulisi sõnu: *vihik — vihiku — vihikut, hommik, kuusik, tammik, tuulik* jne.

54. Nimetage 10 astmevaheldusega ja 10 astmevahelduseta k-lõpulist sõna!

55. **Harjutus.** Kriipsutage alla kõik astmevaheldusega sõnad!

Supp, male, kündma, vakk, sajab, veski, oja, hakkama, kordama, ärkama, loeng, toit, maa, ujula, oder, sild, narr, ru-

mal, liimima, võõras, palju, kivi, nukk, vaatama, mõte, kan-
natlik, vihik, haige, sõdur, ahelik, ümbrik, madal, aasta, aednik,
hunt, tõld, ujuma, paluma, siduma, ehtima, kirjutama, õmb-
lema, kukk, muld, ilus, vald, kukkuma, noppima, saama.

N ä i d i s: Supp, male, kündma, vakk jne.

III. Sõnaliikidest.

56. Tähenduse järgi jagatakse sõnu mitmesugusteks **sõnaliikideks**. Sõnad võivad tähendada esemete ja olukordade nimesid, omadust, arvu, tegevust jne.

Nimisõnad.

57. Märkige üles 10 esemete ja olukordade nimetust, mis vastaksid küsimustele kes? mis?

N ä i d i s: mees, raamat, paber, armastus, rõõm.

Sääraseid sõnu, mis vastavad küsimustele **mis? kes?** (mille? kelle? jne.), nimetatakse **nimisõnadeks**.

58. Harjutus. Kirjutage ära järgmised laused ja kriipsutage alla kõik nimisõnad!

Eile oli sügisene laad meie alevis. Rahvast oli palju kokku tulnud. Kaupmehi oli isegi kaugest linnast. Kaubeldi elavalt. Põllumehed müütasid lehma, lambaid, pörsaid, hobuseid, vilja, jahu ja muid saadusi. Hinnad olid odavad. Kaupmehed aga pakkusid riidet, pitse, rätte, nõöpe, peakatteid, jalanõusid, nahka, metallnõusid ja mitmesuguseid muid tarbeasju. Avinurmlased olid toonud mitu koormat puunõusid: toobreid, pangi, vanne, lännikuid, kibusid, mitmesuguseid astjaid, tõrsi, sarju ja sõelu.

59. Võrrelge järgmisi nimisõnu omavahel!

Üldnimed	Pärisnimed
poiss	Juku
linn	Tartu
mägi	Munamägi
järv	Peipsi
meri	Läänemeri

Nimisõnu, nagu *poiss, linn, mägi* jne., mis on ühe ning sama liigi üldiseks nimeks, nimetatakse **üldnimedeks**. Need kirjutatakse lause keskel väikese algustähega.

Nimed, mis tähendavad ühte kindlat eset või olendit, nagu *Juku, Tartu, Munamägi* jne., ja on antud igäühele eriliselt, on **pärisnimed**.

P i d a g e m e e l e s! Pärisnimed kirjutatakse alati suure algustähega.

60. **Harjutus.** Tõmmake pärisnimedele joon alla!

Surju surnuaed, eks ta ole seal kuski suure postmaantee ääres, mis Halliste, Saarde ja Kilingi-Nõmme kaudu Pärnu poole viib. (A. Kitzberg.) Maantee ääres on väike talu, nimega Altvälja. Seal elavad Juku ema ja isa, vend Lembit, õde Aino, vana Leena ja Jüri, siis veel Polla, ja Kõrb, ja Lehik, ja Tiisu, ja Kukeleegu. (S. Topelius.) Kutsusime ka Sule Augusti, Reedu poisid ja Mustika lapsed. Joosep oli uhke poiss. Kui Mustikale läksime, siis ta teretas ja soovis häid pühi, justkui vana inimene. (J. Parijõgi.)

Omadussõnad.

61. Märkige üles 10 omadust ja laadi tähendavat sõna, mis vastaksid küsimusele missugune?

Näidis: must, vana, suur, uhke, armas jne.

Sääraseid sõnu, mis näitavad omadust või laadi ja vastavad küsimusele **missugune?** (missuguse? jne.), nimetatakse **omadussõnadeks**.

62. Tähelepanu! Omadussõna ei tule mitte ära vahetada nimisõnaga!

Võrrelge sellest hoidumiseks järgmisi sõnu!

Nimisõna, küsimus: kes? mis?	Omadussõna, küsimus: missugune?
tina (mis?)	tinane (missugune?)
karv (mis?)	karvane (missugune?)
Juku (kes?)	jukulik (missugune?)

Pidage meeles! Omadussõna kirjutatakse lause keskel väikese algustähega.

63. Harjutus. Kriipsutage alla omadussõnad!

Uus luud pühib puhta toa. Vana karu ei õpi tantsima. Tühi kõht on parim kokk. Hunt põgeneb kurja koera eest. Ei märjale maale ole vett tarvis. Saadakse läbi ka kõrgema seisuseta ning elatakse parema palata, kui aga jämedat leiba on. Enam vana kasukas kui uus kuub. Head sõnad jahutavad rohkem kui külm vesi. Andja hea mees, tagasinõudja paha mees. Ära aja ennem vana kaevu kinni, kui uus valmis pole. Kes noore härjaga künnab, künnab kõverad vaod.

Näidis: Uus luud pühib puhta toa.

Suur ja väike algustäht.

64. Nagu teada, kirjutatakse pärisnimed alati suure algustähega (vt. p. 59).

65. Leidke pärisnimesid ja üldnimesid ja täiendage nendega järgmist tabelit!

Pärisnimed	Üldnimed
Eha	eha
Helve	helve
Kalju	kalju
Mari	mari
Mustik	mustikas
Valve	valve
Tallinn	tallinna (kilud)
Hiinamaa	hiina tee
Šotimaa	šoti heeringad

66. Koostage antud päris- ja üldnimedest lauseid!

67. Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

1) Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Sotsialistlike Nõukogude Vabariikide Liit, Hariduse Rahvakomissariaat, Tallinna Kaubanduskool.

2) „Rahva Häääl“, „Kommunist“, „ENSV Teataja“, „Nõukogude Kool“.

3) „Mahtra sõda“, „Tõde ja õigus“, „Tuulte pöörises“, „Umera jõel“, „Surnud majad“.

4) Armas sõber, saadan Sulle palju tervisi! Palun Teid mu poeg õppetööst vabastada!

Pidage meeles! Suure algustähega kirjutatakse asutuste nimed, ajalehtede, ajakirjade ja teoste pealkirjad, austus- ja viisakussõnad. Asutuste nimedes, samuti ajalehtede ja ajakirjade pealkirjades tuleb kirjutada kõik sõnad suure algustähega (välja arvatud abisõnad). Teoste pealkirjades kirjutatakse ainult esimene sõna suure algustähega. Ajalehtede, ajakirjade ja teoste pealkirjad pannakse jutumärkidesse.

68. Jälgige järgmiste sõnade kirjutamist!

1) eesti rahvas, vene rahvas, lätlased, kreeklased, taanlased, juudid;

2) tallinna kilud, võru vorstid, hollandi juust, türgi diivan, riia vakamaa, friisi tõugu;

3) esmaspäev, jüripäev, puhkepäev, jaanuarikuu, maikuu, heinakuu;

4) eesti keel, vene keel, inglise keel, põhja-eesti murre, setu murre, soome-ugri keeled.

Pidage meeles! Väikese algustähega kirjutatakse rahvuste nimed, liigi ja tõu nimetused, päevade, kuude nimetused ja keele nimetused.

69. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad sõnad suure või väikese algustähega ja pange need vajaduse korral jutu-märkidesse!

(hetseli) tänav (tartus) on ümber nimetatud (juhan liivi) tänavaks. (mait metsanurga) romaan (ümera jõel) ilmus 1934. a. (lõuna-eesti) murre erineb tunduvalt (põhja-eesti) murdest. (lõuna-eesti) on mägisem kui (põhja-eesti). Armastatud on matk: (võru) — (rõuge) — (suur-munamägi). (virve) ja (helgi) mängivad õues. Meie suurimad ajalehed on (rahva hääl), (kommunist) ja (tartu kommunist). (lydia koidula) on maetud (kroonlinna). (juhan liivi) parimad teosed on: (kümme lugu), (vari) ja (nõia tütar). (kalevipoeg) on tõlgitud (soome), (läti), (ungari), (saksa) ja paljudesse teistesse keeltesse. (eesti kirjameeste selts) asutati a. 1871. Nad otsustasid (jaanipäeval) minna matkama. Isa kinkis (jukule) (soome) kelgu. (jakob hurt) sündis (võrumaal) (põlva) kihelkonnas (himmaste) külas.

Asesõnad.

70. Selle asemel et ütelda *Kalur nägi kaluri kuju veepinnal*, võime ütelda *Kalur nägi oma kuju veepinnal*.

Lause asemel *Lind hellitab poega, sest et lind armastab poega* võime ütelda *Lind hellitab poega, sest et ta teda armastab*.

Sõnad **oma, ta, teda** on a s e s õ n a d.

Sääraseid sõnu, mis täidavad nimisõnade ja omadussõnade (vahel ka arvsõnade) aset, nimetatakse asesõnadeks.

Asesõna võib nimisõna ja omadussõna aset täites vastata ka nende küsimustele (mis? kes? missugune?).

71. Märkige üles 10 asesõna!

72. Harjutus. Tõmmake asesõnadele kriips alla!

Kuidas küla mulle, nõnda ma külale. Ma sain aru, miks ta seda ütles. Ära kiida iseennast! Ärge tekitage meis seesugust kartust! Korstnapühkija pesi end hoolega, sest ta tahtis minna jalutama ja oma meelt lahutama. Poisid, hoolitsege üksteise eest! Teenija hoidis käes kallihinnalist kruusi; nii-samasugust hoidis käes ka laps. Kes on käinud meil? Madis on mees, keda kõik kardavad.

Arvsõnad.

73. Lauseis *Meie koolis on üheteistkümne klassi kohta kolmsada kaheksakümmend viis õpilast ja Ta on kolmandas klassis esimene õpilane on sõnad üheteistkümne, kolmsada kaheksakümmend viis, kolmandas ja esimene arvsõnad.*

Sääraseid sõnu, mis tähendavad arvu või järjekorda, nimetatakse **arvsõnadeks**. Need vastavad küsimustele mitu? mitmes?

74. Moodustage lauseid, kus esineks arvsõnu!

75. Arvsõnu on kahte liiki:

1) Põhiarvud (küsimus: mitu? kui palju?)	2) Järgarvud (küsimus: mitmes?)
üks	esimene
kaks	teine
kolm	kolmas
üksteistkümmed ehk	kümnes
üksteist	üheteistkümnes

Jätkake antud eeskujul põhiarvude ja järgarvude tuletamist! Põhiarvud vastavad küsimusele **mitu? kui palju?** Nad näitavad asjade arvu.

Järgarvud vastavad küsimusele **mitmes?** Nad määravad asjade järjekorda.

76. Harjutus. Tõmmake harjutuses põhiarvule alla üks kriips ja järgarvule kaks kriipsu!

1935. aastal ilmus trükist Wanradt-Kõlli katekismus, esimene eestikeelne trükiteos. Suur-Munamägi on 317 meetrit, Väike-Munamägi aga 244 meetrit kõrge. Aastal 1934 ilmus trükist M. Metsanurga ajalooline romaan „Ümera jõel“, milles kirjeldatakse eestlaste suurt võitu sakslaste ja lätlaste üle 1210. a. Mainitud romaani luges meie keskkooli III klass suure huviga 3 päeva. 4. klass läks õppematkale. 4 klassi läks tänävu õppematkale.

77. Pidage meeles! Järgarvude taha pannakse punkt, kui järgarv on kirjutatud araabia numbriga (1., 2., 10. jne.). Rooma numbrite taha punkti ei asetata (I, II, IX jne.).

Õige:
21. VI 40. a.

Väär:
21. VI. 40. a.

Pöördsõnad.

78. Lauseis *Lapsed hüppavad ja hõiskavad aasal* ja *Suur kroonlühter ripub laes* sõnad hüppavad, hõiskavad ja ripub tähendavad tegemist või mingis seisundis olemist (näit. lamp on rippuvas seisundis).

Sääraseid sõnu, mis tähendavad tegemist või seisundis olemist, nimetatakse **pöördsõnadeks**.

Pöördsõna kohta küsime: mida teeb? (*hüppab*), mida teigi? (*hüppas*), mida teeks? (*hüppaks*), mida tegevat (*hüppavat*), mida tehku? (*hüpakul!*), mida tehakse? (*hüpatakse*), mida tehti? (*hüpati*) jne.

79. Märkige üles vähemalt 15 pöörd sõna!

80. Tähelepanu! Nimisõna ei tule mitte ära vahetada pöörd sõnaga!

Võrrelge sellest hoidumiseks järgmisi sõnu!

Nimisõna, küsimus: kes? mis?	Pöörd sõna, küsimus: mida tegema?
sõit (mis?)	sõitma (mida tegema?)
vastus (mis?)	vastama (mida tegema?)
elu (mis?)	elama (mida tegema?)
vedu (mis?)	vedama (mida tegema?)
naer (mis?)	naerma (mida tegema?)

81. **Harjutus.** Kriipsutage alla pöörd sõnad!

Põhjatuul kogus suve läbi endale rammu. Sügisel võttis ta siis südame rindu ja hakkas kõigest jõust puhuma. Kül m õhk kolletas lehed puil, närtsitas rohu maas ja kihutas laululinnud lõunamaale. Põhjatuul ei leppinud sellega. Ta puhus, lõõtsus ja ulgus kord-korralt ikka tugevamini, kuni muutus päris maruks. Siis haaras ta kaugelt põhjamaalt suure lumepilve ja tõi siia. Sadas ja tuiskas koledasti. Inimesed otsisid majadest varju, panid ahjud küdema. Sinna põhjatuul ei kippunud järele. Tuul rauges ja tuisk lakkas viimaks. Pilved kadusid, taevaskadus selgeks. Maa puhkas valge lumivaiba all.

Näidis. Põhjatuul kogus suve läbi endale rammu.

Abisõnad.

82. *Poisid, tulge siia! Mis täna tehtud, see homme hooletu. Kohelaskis poiss linnu lahti, kes lendas kiiresti üles taeva poole. Vello istus akna juures, kassike mängis voodi all. Väino ja Ülo läksid kalastama. Härghein ehk jaanilill on madala varrega taim. Poiss hüppas sulpsti! vette. Oh, ma vaene!*

Sõnu, nagu **siia, täna, homme, juures, ja, ehk, sulpsti, oh** jne., mis ei ole nimi-, omadus-, arv-, ase- ega pöördõnad, nimetatakse **abisõnadeks**. Nad määravad kohta, aega, viisi (*siia, täna, kiiresti*) jne., märgivad lauses nimisõna vahekordi teiste sõnadega (*juures, pärast*), seovad lauses sõnu (*ja, ehk*) või väljendavad hüüdeid ning häälitsusi (*sulpsti, oh*).

83. Pange tähele!

Õige:	Väär:
ilusasti	ilusaste
toredasti	jne.
julgesti	
enamasti	
paremini	paremine
julgemini	jne.

84. Harjutus. Kriipsutage alla kõik abisõnad!

Kes sealt tuleb? Eile tegime ilusa õppereisu. Töö juures ei tohi suikuda. Maantee ääres seisab suur kivi. Liiva kukkus lae vahelt põrandale. Enne töö tehakse, pärast palk maksatakse. Rumalasti küsida on kerge, targasti vastata raske. Täna hõissa! homme oh! ah! Head last nähakse ukse taha, paha ei põlve ees. Nüüd on töö tehtud. Kaua tuli oodata. Kuidas lükkad, nõnda läheb. Eks te tea!

IV. Sõnade muutmisest.

Käänamisest.

85. Tuletage meelde käänete nimetused ja nende järjekord! (Vt. tabel lk. 38!)

86. **Harjutus.** Käänake kõigis käändeis sõna *raamat!*

87. **de-mitmus ja i-mitmus.**

i-mitmus	de-mitmus
kuulsaile lauljaile vaikseil õhtuil vanuks päeviks lähenevaist pilvist vanult sõbrult	kuulsatele lauljatele vaiksetel õhtutel vanadeks päevadeks lähenevatest pilvedest vanadelt sõpradelt

Nagu näha neist näiteist, on paljudel sõnadel kaks mitmust: *de-mitmus* ja *i-mitmus*. *de-mitmuseks* nimetatakse vormi sel juhtumil, kui sel on mitmuse tunnuseks **-de-** või **-te-**, *i-mitmuseks* siis, kui sel on mitmuse tunnuseks **-i-**.

Märkus. Mõnikord võib *i-mitmusel* olla tunnuse **-i-** asemel ka **-u-** või **-e-**, näit. *sõnul, soojel, sõbruks, õnnelikeks* jne.

K ä ä n a m i s t a b e l.

Käänded	Küsimused	Ainsus	Mitmus
Nimetav	kes? mis?	laulja	lauljad
Omastav	kelle? mille?	laulja	lauljate
Osastav	keda? mida?	lauljat	lauljaid
Sisseütlev	kellesse? millesse? kuhu?	lauljasse	lauljatesse e. laul- jaisse
Seesütlev	kelles? milles? kus?	lauljas	lauljates e. laul- jais
Seestütlev	kellest? millest? kust?	lauljast	lauljatest e. laul- jaist
Alaleütlev	kellele? millele?	lauljale	lauljatele e. laul- jaile
Alalütlev	kellel? millel?	lauljal	lauljatel e. lauljail
Alaltütlev	kellelt? millelt?	lauljalt	lauljatelt e. laul- jailt
Saav	kelleks? milleks?	lauljaks	lauljateks e. laul- jaiks
Olev	kellena? millena?	lauljana	lauljatena e. laul- jaina
Rajav	kelleni? milleni?	lauljani	lauljateni e. laul- jaini
Ilmaütlev	kelleta? milleta?	lauljata	lauljateta e. lauljaita
Kaasaütlev	kellega? millega?	lauljaga	lauljatega e. laul- jaiga

Ainsuse osastav.

a) *maa* — *maad*, *öö* — *ööd*, *või* — *võid*, *krae* — *kraed*,
soo, *kuu*, *pea*, *puu*, *töö*, *vöö*, *luu*, *patarei*, *kantselei*, *papagoi*,
prii, *jää*, *lõo*;

b) *uni* — *und*, *mõni* — *mõnd* e. *mõnda*, *tuli*, *meri*, *veri*,
lumi;

d) raamat — raamatut, julge — julget, õppija, õhtu, vaikne, mõte, keel, meel, tuul, neiu, summa, valge, kirju, selge, haige, kõrge, Juku, rikas, aken, tütar, liige, pere, katus, vaenlane, vihik, tuulik;

e) sepp — seppa, õnnelik — õnnelikku, linn — linna, isa, jõgi, kepp, poiss, asunik, lipp, jook, seep, vaat, nõrk, pulk, sulg, sõber, ahi.

Millal on ainsuse osastava lõpul -d?

P i d a g e m e e l e s ! Ainsuse osastava lõpp on -d:

1) kõigil sõnul, mis ainsuse nimetavas ja ainsuse omastavas lõpevad pika täishäälikuga (*maa, puu*) või kaksiktäishäälikuga (*või, kantselei*) ja

2) kuuel sõnal: **u n i, t u l i, m e r i, v e r i, l u m i, m õ n i.**

88. Kõigil teistel juhtudel lõpeb ainsuse osastav kas t-ga (*raamatut, julget*) või täishäälikuga (*seppa, õnnelikku*).

89. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **d** või **t**, nagu on nõutav!

Ema tegi värske— või—. Poiss vaatles mässava— mer—. Tee töö— ja ära viida aega! Meil kuivendatakse soo— ja raba. Kas näed seda suur— puu—? See ei kardä tuul— ega tormi. Paks kord lun— ei suuda talvel painutada tema oksid. Ta on vana vist juba enam kui sada aasta—. Ta seisab praegu liikumata, nagu näeks ta un—; ta justkui vaatleks unistades sinava— taevas—, haljendava— muru ja künka tagant paistva— peegelsileda— mer—. Või vahest tuletab ta meelde kauge— minevikku, millal tema naabruses ei olnud veel kolletava— rukis—, põldu ega seda madala— hoone—, milles inimsipelgad käivad sisse ja välja? Mõtleb neid aegu, millal ta oma ümbruskonnas nägi liikuvat ainult vahetevahel mõn— nobeda—, kergejalgse— või jällegi kohmaka— ning pikaldas— metslooma?

N ä i d i s : Ema tegi värsket võid.

Ainsuse käänded alates sisseütlevaga.

90. Käänake sõnu *terav nuga* ainsuse kõigis käändeis!

Nimetav	terav nuga
Osastav	teravat nuga
Omastav	terava noa
Sisseütlev	terava-sse noa-sse
Seesütlev	terava-s noa-s
Seestütlev	terava-st noa-st
	jne.

Missugusest käändest saadakse kõik ainsuse käänded alates sisseütlevaga?

Pidage meeles! Ainsuse käänded alates sisseütlevaga saadakse ainsuse omastavast.

Mitmuse nimetav.

91. Jälgige mitmuse nimetava tuletamist järgmiste näidete varal ja lõpetage tabel!

Ains. nimetav	Ains. omastav	Mitmuse nimetav
pilet	pileti	piletid
kaas	kaane	kaaned
mõte	mõtte	mõtted
rukis	rukki	
süsi	söe	
käsi	käe	
tõbi	tõve	
tuli	tule	

Missuguse käände abil tuletatakse mitm. nimetav?

Missugune häälik liidetakse ainsuse omastavale, et saada mitmuse nimetav?

Pidage meeles! Mitmuse nimetav saadakse ainsuse omastavast. Mitm. nimetava lõpul on alati d.

92. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **d** (küsimuste puhul: **kes? mis? missugused?**) või **t** (küsimuste puhul: **keda? mida? missugust? mitu?**), nagu on nõutav!

Ernst Säreava kirjanduslik toodang on arvustava— laadi. Ta erakordne tahtejõud ületas kõik takistuse— ja raskuse— Kalureil õnnestus päästa kõik kolm uppuva— supleja—. „Vanemuises“ etendati A. Kitzbergi kuulsa— näidendi— „Libahunt“. Uuel koolimajal on valge— avara— klassiruumi—. Mõnel inimesel on tugeva— käe—. Möödunud õppeaastal ei olnud ühtegi pikema— seisaku— õppetöös. Ruttu veereva— nädala— ja kuu—. Ta ei toonud oma kõnes esile midagi usutava—. Eduard Vilde romaanis „Mahtra sõda“ kirjeldatakse eestlaste mässukatse—. Teda tunti kui mitmekülge— inimes—. Tagasituli— kavatsesid varsti jälle lahkuda. Tema isa töötab juba kolmanda— päeva linnas. Ta kannab enamasti tumeda— ülikonda. Pean ostma viis uu— raamatu—, mitu vihiku—, tinti ja sulgi

Ainsuse sisseütlev.

93. Jälgige ainsuse sisseütleva moodustamist ja täiendage tabel!

Ainsuse nimetav	Ains. sisseütlev
tuba	tuppa e. toasse
mägi	mäkke e. mäesse
sõda	sõtta e. sõjasse
rida	
jõgi	
regi	
pada	
tuli	tulle e. tulesse
meri	merre e. meresse
maja	majja e. majasse

Ainsuse nimetav	Ains. sisseütlev
oja	
liha	
kivi	
tüvi	
küla	
suur	suurde e. suuresse
juur	juurde e. juuresse
äär	
meel	
seen	
raamat	raamatusse
sadam	sadamasse
vaksal	
veski	
aasta	
voodi	

Paljudel sõnadel on ainsuse sisseütlevas kaks vormi: lühike (*tuppa*) ja harilik sse-lõpuline (*toasse*). Kui on võimalik, tarvitage lühikest ainsuse sisseütlevat!

94. Harjutus. Asendage klambreis olev sse-lõpuline ainsuse sisseütlev lühikese sisseütlevaga!

Pidu (eeskavasse) oli võetud ka deklamatsioone. Kui tule-tõrjujad jõudsid põlevasse (majasse), nägid nad, et päästa põlnud enam midagi. Nad olid hobused (kõiesse) pannud, (koosse) seotud õled (vilusse) asetanud ja sinna (unesse) vaibunud, kuna teised (võsasse) olid läinud hagu tooma, et neid (tulesse) pilduda, mis siia (kasesalusse) üles tehtud. Üks (vanasse easse) jõudnud mees jutustas, kuidas nad olid (metsarägasse) ära eksinud, siis sohu ja (rabasse) sattunud ja siis (kevadisesse porisse) tahtnud uppuda... (J. Semper.)

95.

Mitmuse omastav.a) Ainsuse osastavas on **-d**, mitmuse omastavas **-de**.

Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla ains. osastava ja mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
jää	jääd	jääde
öö	ööd	ööde
või		
prii		
uni		
meri		

Pidage meeles! Kui ains. osastava lõpul on **-d**, siis on mitm. omastava lõpul **-de**.

b) Ains. osastav lõpeb täishäälikuga, mitm. omastavas **-de**.

Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
isa	isa	isade
talu	talu	talude
jõgi	jõge	jõgede
õlg	õlga	
ader		
viga		
jutt		
leidlik		
kärestik		

Pidage meeles! Kui ains. osastav lõpeb täishäälikuga, siis on mitm. omastava lõpul **-de**. Mitm. omastav saa-

dakse sel juhul nii, et võetakse ains. osastav ja liidetakse sellele **-de**.

d) Ains. osastavas **-t**, mitm. omastavas **-te**.

Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla ains. osastava ja mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
aasta	aastat	aastate
haige	haiget	haigete
ääretu		
loeng		
vesi	vett	vete
hüpe		
liige	liiget	liikmete
äge		
hele		

Pidage meeles! Kui ains. osastava lõpul on -t, siis mitm. omastava lõpul on enamasti -te.

e) Ains. osastavas **-t**, mitm. omastavas **-de**.

Täiendage lõpuni tabel ja kriipsutage alla ains. osastava ja mitm. omastava lõpp!

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
neiu	neiut	neiude
summa		
teema		
male		
pere		
lauljanna		
aken	akent	akende
sammal		

96. Pange tähele!

Kuigi ainsuse osastava lõpul on **-t**, on mitmuse omastavas **-de** järgmistel sõnadel:

Aken, draama, foto, hapu, ime, kaabu, kaenal, kalju, kannel, kassa, katel, kere, kiisu, kirju, klade, kliima, koonal, kroonu, kukal, kummi, kõne, kämmal, küünal, küünar, laava, lilla, male, mamma, manner, mure, nafta, neiu, ordu, palju, pannal, papa, peiu, pere, piiga, pipar, peenar, plika, polka, pöial, rahe, ratsu, roosa, setu, sine, sohva, sooda, soolo, summa, sõkal, sõstar, tare, tatar, teema, tubli, tungal, tõmmu, tütar, vahe, vale, vemmal, vene, vile, vinnal, võre, västar, õlu (mitm. om. *õlled*). Siia kuuluvad ka *n n a* - lõpulised sõnad: *õpetajanna, kirjutajanna, sõbranna* jne.

Tabel mitm. omastava tuletamisest.

Ains. osastava lõpul	Mitm. omastava lõpp	Näiteid (ains. osastav ja mitm. omastav)
d	de	maad — maade, kraed — kraede
täishäälik	de	isa — isade, pesa — pesade
t	te	aastat — aastate, lauljat — lauljate
t	de	summat — summade, peret — perede akent — akende lauljannat — lauljannade

97. Harjutus. Moodustage ains. osastav ja mitmuse omastav järgmisist sõnust!

Lumi, kõrs, käsi, krae, kantselei, geograafia, pesa, pilt, kändustik, leidlik, matemaatika, sadam, laulja, sõdur, loo-

tus, murre, julge, hammas, vaksal, istung, supp, mõte, kirju, vemmal, hapu, lilla, roosa, pime, kõne, lootsik, sõbranna, kanal, tütar, peenar, küla, ader, leht, kõneleja, redel.

Näidis:

Ains. nimetav	Ains. osastav	Mitm. omastav
lumi	lund	lumede

98. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **de** või **te**, nagu on nõutav!

Poega— teed ei ühti alati isa— oma—ga. Kalurid sõudsid läbi vahutava— laine— kaldale. Peen— kõrge— kõr— vahel sädelesid taevakarva sinised ja kollased õied. Täna anti meile uu— raamatu— nimestik. See poiss ei kuulu sugugi rumala— pois— hulka. Kõiki— kuulsa— mees— kambri— aken— all ei ole olnud alati vilkumas valget gaasitulukestki. Tarvismineva— summa— muretsemine tegi suuri raskusi. Aken— eesriided lasti alla. Karjane sidus oma pastel— nõörid kinni. Seesugus— tarbeasja—, nagu peitli—, hõovli—, ämbri—, katel— ja vikati— eest näis ta eriti hoolitsevat.

„suurte“ — „suurde“.

99. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Kass hüppas **hiirte**
(kelle?) pessa.

Suur on maailmas **keelte**
(mille?) arv.

Suurte (missuguste?)
tubade remont läks
palju maksma.

Kass surus küüned ühte
hiirde (kellesse?).

„Kalevipoeg“ on tõlgitud ka
ungari **keelde**
(millisesse?).

Astusime **suurde** (missugu-
sesse?) tuppä.

Pidage meeles! Sõnades, nagu *hiir, keel, suur, seen, hää, sool, peen, joon, nool, meel, hool, tuul, äär, noor, juur, koor* jne. on **mitm. omastavas -te** (küsimus: kelle? mille? missuguste?), **ains. sisseütlevas aga -de** (küsimus: kellesse? millesse? kuhu? missugusesse?).

100. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **de** või **te**, nagu on nõutav!

Külalised läksid jalutama mere äär—. Astusime suur—ruumikasse eeskotta. Noore inimese noor— hinge leiavad noor— unistused ikka teed. Ta silmad on hiilgel, nagu tahaksid nad peast välja tungida ja iluhää!— merre ujuma minna. Meel— varal õpime tundma igasuguseid nähtusi. Kas olete lugenud A. Kitzbergi draamat „Tuul— pöörises“? Asjad peab ajama joon—! Seadke pillid hää!—! Siis tuli talle lapsepõlv meelde. Õhtuks jõudis poiss suur— laan—. Laste mängukohaks oli suur voor— kaevatud liivaauk. Voor— vahelistes moldorgudes asetsevad selgeveelised järved. Hobused olid pandud köi—. Metsa äär— suur— kaskede ja saar— alla oli küla noor— poolt tehtud kiik.

de-mitmuse käänded.

101. Käänake *terav nuga* de-mitmuse kõigis käändeis!

Nimetav	teravad	noad
Osastav	teravaid	nuge
Omastav	teravate	nugade
Sisseütl.	teravate-sse	nugade-sse
Seesütl.	teravate-s	nugade-s
jne.		

Missugusest käändest saadakse kõik de-mitmuse käänded alates sisseütlevaga?

Pidage meeles! de-mitmuse käänded alates sisseütlevaga saadakse mitmuse omastavast.

102. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **de** või **te**, nagu on nõutav!

Lükake need küsimused parema—le aega—le! Huvireisijad liikusid vana— võlvi— all. Jäälõhkuja ruttas abi andma jääs kinnioleva—le laeva—le. Valgus tungis pimeda—esse koridori—sse. Ei saa alati arvestada üksiku— kodanikku— tahtmisi. Ta sõrmed olid pikka— küün—ga. Ulesvõte—le ja pilti—le pandi uued raamid. Palju—s kirjanduslikku—s teos—s kirjeldatakse oma aja nähtusi ja olusid. Kuiva—l sõna—l on vähe mõju kuulaja—sse. Rändaja pilk kiindus sära—va—sse, heleda—sse tähte—sse. Ta suur—s silma—s oli ebaloomulik sära. Ta süvenes mõninga—sse keelelis—sse küsimus—sse. Ta säilitas isegi raskema—s olukorda—s oma hea tuju. Neil raskus—sse sattunud talupoega—l ja vaes—l rentnikku—l tekkis mõte põletada mõsnikku— lossid. Suur—s ja raske—s lahingu—s said paljud haavata.

Mitmuse osastav.

103. Pange tähele, millega lõpeb mitmuse osastav järgmisis lauseis!

Toa nurka oli kuhjatud kappe, nahktoole ja vanu kelli, mis näitasid tunde ja päevi. Pidul viibis palju neiusid, palju lauljannasid, näitlejannasid ja tantsijannasid. Väeosas leidis palju vapraid ja julgeid sõdureid.

Mitmuse osastava lõpul võib olla:

1) täishäälik (**-e, -u, -i**); sel juhul nimetatakse osastavat lühikeseks;

2) **-sid**;

3) **-id**.

Pidage meeles! Mitmuse osastava lõpul ei ole kunagi täishäälikut **-a**.

Õige:
õnnelikke
kasulikke
poisse
käsi
süsi

Viga:
 õnnelikka
 jne.

104. Vaadeldge järgmisi sõnakujusid!

Lühike mitm. osastav	sid-lõpuline mitm. osastav
karju	karjasid
naelu	naelasid
laule	laulusid
lehti	lehtesid
kive	kivisid

Pange tähele! Paljudest sõnadest on võimalik moodustada kahesugust mitmuse osastavat: lühikest ja sid-lõpulist. Kui ei teki selle juures kokkusattumisi mõne teise sõnaga, tuleb eelistada lühemaid vorme.

105. Harjutus. Parandage ebasoovitavad või vigased klambresse pandud sid-lõpulised mitm. osastavad, asendades need lühikese mitmuse osastavaga!

Ta silmas eemalt (linnatornisid). Ta elus on olnud (kurbasid) ja ka õnnelikke (silmapilkusid). Aknale oli pandud palju (postkaartisid), (sulgesid), (sulepeasid) ja mõni tähtraamat. Ka kõiksuguseid (loomasid) nägi Juhan loomaaias: (põtrasid), (hirvesid), (huntisid), (elevantisid) ja tiigreid. Kõõgis oli näha (toopisid), (kruusisid), (pannisid) ja pika kaelaga pudeleid. Toas leidus (kappisid), (laudasid), (toolisid) ja (pinkisid). Poes müüdi (vaipasid), (linasid) ja (patjasid). Seina najal seisis (pikkasid suuskasid), (keppisid), (õngesid), (odasid) ja (trummisid). Õues nägi Peeter palju (loomasid): (koe-

rasid), (kassisid), (lehmased), (sigased), (kanased), (partised) ja teisi (loomased) ning (lindused).

106. Jälgige, missuguses astmes on alati mitmuse osastav!

Keppe, kotte, kukki, leppi, lukke, tükke, tikke, mõtteid, hüppeid, lätteid, tõkkeid, äkkeid, rikkaid, õnnelikke, kasulikke, ümbrikke, kompvekke, aateid, kaarte, koopaid, sõpru, atru, patju, kapju.

Pidage meeles! Mitmuse osastav on alati tugevas astmes.

107. Harjutus. Pange klambreis olevad sõnad mitmuse osastavasse!

Õppereislased tegid (vajalik) ettevalmistusi. Talurid on kannatanud (majanduslik) raskusi. Hoidke oma uusi (saabas)! Poiss ei jäänud kuulama (etteheide). Kõigi peremeeste salved olid (rukis) täis. Lumi kattis puude (latv). Kes teist oskab lugeda teiste (mõte)? Harva nähakse meie metsades (põder). Edasipääsuks tuli kõrvaldada palju (tõke). Seltskond aitas (püüdlik poiss). Lahkunule lausuti (südamlik) sõnu. Pidule oli ilmunud palju (kohalik elanik). Meie kodumaal ei leidu kõrgeid (mäestik) ega sügavaid (kuristik). Kas olete lugenud vanemaid (kirjanduslik toode)? Taat ostis (tikk).

i-mitmus.

108. Jälgige i-mitmuse moodustamist järgmises sõnus ja märkige juurde puuduvad vormid!

Mitmuse osastav	i-mitmuse käänded
maid	maile
puid	puile
lauljaid	
rahvaid	
aknaid	

Missuguse käände abil moodustatakse i-mitmus?

Pidage mees! i-mitmust võib moodustada mitmuse osastava abil.

109. i-mitmuse moodustamisel pange tähele järgmist!

Sõnust, mil mitmuse osastava lõpul on **-id** (*maid, julgeid* jne.), võime i-mitmust tuletada sel teel, et võtame mitmuse osastava, eraldame selle lõpust kaashääliku **d** ja paneme selle asemele tarvismineva käände lõpu.

110. **Harjutus.** Asendage de-mitmus i-mitmusega!

(Vanadel päevadel) õppis ta veel klaverimängu ära. (Tänavatel) jalutas mehi ja naisi (toredates riietes). Ta rääkis sellest uudisest ainult oma (parematele tuttavatele). Järve (madalatel kallastel) kasvas ainult mõni üksik pedakas. Leena (kuldsetele juustele) oli asetatud pärg. (Raamatutesse) ärge tehke märkmeid, tehke neid (vihikutesse)! (Kuusikutes) ja (kaasikutes) kasvas palju marju. Ja sellest künkast käis mööda (rasketest meresaabastest) tallatud tee. (Vähetest seemnetest) ei saa põldu täis. Mis on tegemist siin-nendel (kuulsatel isikutel)? Maja oli piiratud (õitsvatest toomingatest). (Kõrgetest korstnatest) tõuseb suitsu. Kõneldi (eelseisvatest raskest nädalatest). Mu onu (sügavates taskutes) leidis palju huvitavaid asju.

Sõnad „hele“, „pime“ jne.

Ex bibl. univ. Tart.

111. Vaadeldge sõna **hele** käändumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	hele	heledad
Omastav	heleda	heledate
Osastav	heledat	heledaid
Sisseütl.	heledasse	heledatesse e. heledaisse
Seesütl.	heledas	heledates e. heledais
jne.		

Nagu **hele** käänduvad: hale — haleda, hõbe — hõbeda, jahe, jäme, kade, kole, lage, libe, mage, nobe, pime, sale, sile, tige, tihe, tore, tume, tüse, väle, äge jne.

112. Märkige üles veel niisuguseid sõnu!

113. **Harjutus.** Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Õpetaja juhtis õpilaste tähelepanu (jäme) vigadele. Helkes jõgipeegel, kõlastatud luikede (hele) kaebehüüetest. (Tihe) roostikke, liivapanku ja sügavikke kätkeb endas jõgi. Väledalt lippas tüdruk üle niidu oma noortel (nobe) jalgadel. Eemalt karjamaalt kuulduv varsa (hele) hirnumist. Poisike talutas (pime) meest läbi (pime) koridoride. Omal ajal meeldisid rahvale (hale-)sisulised jutud. (Hele) kellade helin kajas metsast. (Äge) inimestega on raske läbi saada. Maailmasõja päevil peeti palju (äge) lahinguid. (Tihe) salkades jälgisid reisisid õpilaste laulu.

Sõnad „sepp“, „koht“, „kukk“ jne.

114. Jälgige sõna **sepp** käandumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	sepp	sepad
Omastav	sepa	seppade
Osastav	seppa	seppi
Sisseütl.	seppa e. sepasse	seppadesse e. seppisse
Seesütl.	sepas	sepis
jne.		

Nagu **sepp** käänduvad: jutt, kapp, kepp, kokk, kott, käpp, kütt, latt, lepp, lukk, moka, nukk, trükk, tikk, tükk jne.

115. Märkige üles veel niisuguseid sõnu!

116. **Harjutus.** Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Ära räägi tühje (jutt)! Koeri hoitakse ka (kett — milles?). Tühja (kott) on raske püsti hoida. Raha-(kott) ei anta rumala kätte. (Kokk) keetsid ja küpsetasid. (Kütt) ajavad (jutt) (sepp — kelledega?). Pidusaal oli ehitatud mitmevärviliste paberi-(tükk) ja (lipp — milledega?). (Lukk) olid lahti murtud, luugid lahti tehtud ja vargad olid lahkunud (pakk — mitm.) kaasa viies. Lipp (lipp) peal, lapp (lapp) peal, ilma nõela pistmata? Nad istusid õhtuti maja (trepp — mitm. alalütl.). Ta oli tuntud (salajutt — mitm. omast.) puhujana. Rändaja ei tohi minna teele (kepp — milleta?). Mis hundi (käpp — milles?), see hundi (mokk — milles?). Villad (vakk — ains. sisseütl.), (takk — mitm. nim.) (lakk — ains. seesütl.), (kott — ains. om.) -kangas (kukk — ains. om.) (nokk — ains. seesütl.).

Sõnad „mõte“, „äke“, „hüpe“ jne.

117. Jälgige sõna **mõte** käändumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	mõte	mõtted
Omastav	mõtte	mõtete
Osastav	mõtet	mõtteid
Sisseütl.	mõttesse	mõtetesse e. mõtteisse
Seesütl.	mõttes	mõtetes e. mõtteis
jne.		

Nagu **mõte** käänduvad: hape — happe, hüpe, kate, küte, lõke, läte, lüke, rake, rike, tõke, võte, õpe, äke jne.

118. Märkige üles veel niisuguseid sõnu!

Pidage meeles, kuidas kirjutatakse sõnad: **õppeaasta**, **õppeasutus**, **õppekava**, **õppemaks**, **õpperaamat** jne.!

119. **Harjutus.** Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Ta rändas oma (mõte — mitm. kaasaütl.) kaugesse minevikku. Võitsime kõik (tõke) ning takistused ja jõudsime õnnelikult tagasi. Juhataja ärimehelikkude (võte) tagajärjel on (ettevõte) tegevus hakanud jõudsasti arenema. Aknaid katavad rasked (kate). (Tõke-)jooksu ajaks seati jooksurajale kõrged (tõke); neist (tõke) tuli jooksjail üle hüpata. Kunstnik va jus sügavaisse (mõte). Turvast tarvitatakse ka (küte). (Ettevõte) omaniku näpunäidete varal võisime varsti vea üles leida. (Küte) puudusel jäid ahjud kütmata. Sulane äestas (äke — milledega?) põldu. (Mõte — milledele?) järgnegu teod! Poisid olid teinud metsa uhked (lõke). Tunnen kaasa kõikidele õpilaste (ettevõte — milledele?). Ärge murdke (kokkulepe — mitm. osast.)! Härjad kandsid (ike — ains. osast.). Ühe (lüke — ains. kaasaütlev) oli kelk kohal.

Sõnad „ketas“, „okas“ jne.

120. Jälgige sõna **ketas** käandumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	ketas	kettad
Omastav	ketta	ketaste
Osastav	ketast	kettaid
Sisseütl.	kettasse	ketastesse e. kettaisse
Seesütl.	kettas	ketastes e. kettais
jne.		

Nagu **ketas** käänduvad: kikas (= kukk), mätas, okas ja rukis.

Pidage meeles, kuidas kirjutatakse liitsõnad: **rukki**jahu, **rukkileib**, **rukkiräak**, **rukkipõld** jne.!

121. **Harjutus.** Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Poisid leidsid Saare peremehe (rukis — kust?) linnupesa. Konn saab küll (mätas), aga ei oska (mätas) olla. Jänes kadus (rukis). Üksikuile (mätas) ja künkaile oli Juku pannud nimed. Hoiduge teravaist (okas)! Poisid viskasid (ketas — ains. osast.). Sportlased rääkisid (ketas — millest?). (Ratas — millest?) kadus üks kodar. Sõitsin (jalgratas — millel?). Vankril on neli (ratas). Kibuvitsa (-okas) on teravad. Kuuse(-okas — millest?) imbus vaiku. (Rukis — kust?) kostis (rukis-)räägu saagimist. Ees lokkas (rukis-)väli. Poisid, tulge (ketas — mida?) heitma! Ükski roos ei ole (okas — milledeta?).

„lik-“, „mik-“, „nik-“, „ndik-“, „bik-“, „stik-“,
„tik-“, „vik-“ sõnad.

122. Jälgige sõna **õnnelik** käandumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	õnnelik	õnnelikud
Omastav	õnneliku	õnnelik kude e. õnnelike
Osastav	õnnelikku	õnnelikke
Sisseütl.	õnnelikku e. õnnelikusse	õnnelik kudesse e. õnneli- kesse
Seesütl. jne.	õnnelikus	õnnelik kudes e. õnnelikes.

Nagu **õnnelik** käänduvad: ahelik, hämarik, kanarbik, kolmandik, kõverik, minevik, mäestik, palavik, põletik, vedelik, aednik, arglik, hapnik, kartlik, kunstnik, kõrtsmik, leplik, mõistlik, piklik, püüdlik, riiklik, ämblik, ümbrik, üürnik jne.

123. Leidke niisuguseid sõnu!

124. **Harjutus.** Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis olevad sõnad vastavasse käändesse!

Poiss tahtis osta uut (sõnastik). Reisija nägi sadamas suurt (laevastik). Arenevatele noortele tuleb võimaldada (mõistlik)

ajaviidet. Teadke, et sihtpaika jõudmiseks on vaja (põhjalik), (rahulik) ning püsivat tööd. Otsitakse leitud koera (omanik). (Harilik) vahenditest seekord ei piisa. Põhja-Eesti jõed on rikkad (karestik) poolest. Kongressil vaieldi (teaduslik) küsimuste üle. Mitu (kaheksandik) on ühes (neljandik)? Ühingu peeti mitu (kirjanduslik) ja (teaduslik) ettekannet. (Kandmik — mitm. alalütl.) toodi toitu. (Kirjanik — mitm. alaleütl.) annetati lilli. Uute (asunik) viljad lokkasid. Ta valis endale (ajakirjanik) kutse.

„-likus“ ja „-likkus“.

125. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Selles **kasulikus** (missuguses?) ettevõttes tuleks kõigil kaasa töötada.

Korralikus (missuguses?) majapidamises paistab silma puhtus.

Ta oli **leplikus** (missuguses?) meeleolus.

Selle ettevõtte **kasulikkus** (mis?) ei ole veel selgunud.

Mulle meeldib **korralikkus** (mis?).

Leplikkus (mis?) on hea iseloomujoon.

P i d a g e m e e l e s! **lik-lõpulise omadussõna** ains. sees- ja seestütlevas käändes (küsimus: missuguses? missugusest?) kirjutame **-k-**; **lik-omadussõnust** tuletatud nimisõnades (küsimus: mis? mida? jne.) kirjutame **-kk-**.

126. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **k** või **kk**, nagu on nõutav!

Ta silmade pilgus leidis palju kannatli—ust. Ta suutis oma kõnega võita kõikide kuulajate osavõtli—ust ja kaastundli—ust. Oma silmakirjali—usega on ta kaotanud igasuguse lugupidamise. Nii paljud hakkavad aru saama õppimise kasuli—usest alles siis, kui on juba hilja. Püüdli—usest üksi

alati ei aita, on vaja ka ettevõtli—ust. Ta silmadest peegeldus heatahtli—ust ja sõprust. Selles asjali—us kõnes ilmnes kõneleja suur ning avar mõttemaailm. Väarikat tagasihoidli—ust tuleks meilgi enestes kasvatada. Suitsetamise kahjuli—us on üldiselt tuntud. Sünnipäevalaps oli väga piduli—us meeleolus. Kirjali—us töös oli rohkesti vigu. Imestasime poisi kannatli—ust. Noormehe püüdli—ust hinnati kõrgelt. Avali—us kohas ei tohi lärmitseda. Poisil oli palju leidli—ust. Nad pidid viimaks loobuma oma hädaohtli—ust matkast. Ettevõtli—ust on neil vähe.

Sõnad „vihik“, „tuulik“ jne.

127. Vaadeldge sõna **vihik** käändumist ja käänake lõpuni!

Käänded	Ainsus	Mitmus
Nimetav	vihik	vihikud
Omastav	vihiku	vihikute
Osastav	vihikut	vihikuid
Sisseütl.	vihikusse	vihikutesse e. vihikuisse
Seesütl.	vihikus	vihikutes e. vihikuis
jne.		

Nagu **vihik** käänatakse paljusid kahesilbilisi ik-lõpulisi sõnu: hellik, hommik, hurtsik, häälik, kaksik, kaevik, kuusik, laulik, lapik, lüpsik, rästik, saadik, sepi, ööbik jne.

128. Leidke veel niisuguseid sõnu!

„õnnelik“ — „vihik“.

129. Võrrelge sõnu *õnnelik*, *mäestik*, *kunstnik* jne. sõnadega *vihik*, *tuulik* jne. ja pidage meeles nende erinevat käändumist!

õnnelik		vihik	
Ains. osastav	Mitm. omastav	Ains. osastav	Mitm. omastav
õnnelikku	õnnelikkude	vihikut	vihikute
mäestikku	mäestikkude	tuulikut	tuulikute

130. Täiendage seda tabelit järgmiste sõnadega, paigutades need vastavasse lahtrisse: noorik, alandlik, laulik, mändistik, kuusik, kirjanik, kodanik, üürnik, laevnik, leplik, tulevik, legendik, kaksik, liustik, tehnik!

131. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **k** või **kk**, nagu on nõutav!

Lipnik tormas ühte pikli—u kaevi—usse. Toomingapõõsastest kuuldus ööbi—ute laksutamist. Õpilased ei ole veel kõik ostnud sõnasti—u. Mööda mäeseljandi—u kulgeb maantee. Koolis pühitseti õnnetu kirjani—u Juhan Liivi mälestusõhtut. Saaremaa on rikas kiviaedade ja tuuli—ute poolest. Keegi ei tea ennustada tulevi—u. Tal ei olnud ühtki ümbri—u. Õppereisul tegid õpilased oma märkmi—udesse märkmeid kõige kuuldu ja nähtu kohta. Oöbi—ut hüütakse ka künnilinnuks. Mitu elani—u on Eestis? Kaksiktäishääli—ut nimetatakse ka diftongiks. Metsas nägime rästi—ut ja nasti—ut. Pagar küpsetas sepi—ut. Meie maal ei ole suuri mäesti—e ega järvesti—e. Kärest—udes on ohtlik lootsikuga sõita. Küla oma pisikeste hurtsi—utega kadus hämari—u.

132. Etteütlus kordamiseks. Kriipsu asemel tuleb lugeda ja kirjutada **p** või **pp**, **d** või **t** või **tt**, **k** või **kk**.

Ajakirjani—u—ele võimaldati prii sõit Moskva ja tagasi. Hobune lõhkus ä—e tü—i—eks. Mehed sõu—sid kiiresti oma paati—es ja möödusid ettevaatli—ult madali—u—est. Laastatud maalt põgenes asuni—e rahuli—uma—esse paika—esse. Oma tasakaaluka esinemisega, samuti oma laialdase ja tulemusri—a ühiskondli—u tegevusega on ta suutnud võita ümb-

ruskonna elani—u—e poolehoiu. Juhataja ärimeheli—u—e vō—e—e tagajärjel on ettevō—e tegevus hakanud jõu—sasti arenema. Täiendasin õ—eraamatu—e nimesti—u (mida?) veel mõnede uu—e kirjandusli—u—e toode—ega. Kõiki—ele kibe—a—ele etteheide—ele vastas ta vaikumisega. Õ—ereisul nähti ja kuuldi palju huvitavat. Juhan Liiv maeti kohali—ude ja Tartust saabunud matuseliste osavō—ul Alatskivi kalmistule. Juba lapsena igatsesin mer— ääretu— mina. Ma tahtsin näha ta laine—e valgeid harju ja laine—el liugleva— viirese varju ja vahu sees õõtsuvaid kajakakarju ja kaugel kõikuva—üksiku— purje. (Fr. Tuglas.) Kümne—e kilomeetri—e kaupavenis metsik laas pime—a—e padri—u—e ja samblasoo—ega, kuhu ei pääsnud ligi suurema— looma—ki. (Fr. Tuglas.) Kuusi—usse ühe kuuse suur—e ja tihe—a—e oksa—e vahele oli vares ehitanud pesa.

Käänete moodustamise kavand.

	Ainsus		Mitmus	
Nimetav	mõte	↗	mõtted	
Osastav	mõtet	↘	mõtteid	
Omastav	mõtte		mõtete	
Sisseütlev	mõttesse		mõtetesse	mõtteisse
Seesütlev	mõttes		mõtetes	mõtteis
Seestütlev	mõttest		mõtetest	mõtteist
Alaleütlev	mõttele		mõtetele	mõtteile
	jne.		jne.	

Omadussõnade võrdlemisest.

133. Jälgige jämendatult trükitud sõnade esinemiskujusid!

Aino on hoolas õpilane, Lilli on temast siiski veel hoolsam, ent hoolsaim kõigist on Valve.

Omadussõnal on kolm võrdlusastet: **algvõrre**, **keskvõrre** ja **ülivõrre**.

134. Täiendage järgnev tabel puuduvate vormidega!

Algvõrre	Keskvõrre	Ülivõrre
magus osav julge tugev valge pime õnnetu kannatlik	magusam kannatlikum	kõige magusam e. magusaim kõige kannatlikum e. kannatlikem
õnnelik kartlik vana kõva pikk must tark	vanem parem lühem	kõige vanem e. vanim kõige parem e. parim kõige lühem e. lühim

Pööramisest.

Arv ja pöörded.

135. Jälgige järgmist tabelit ja pidage meeles pöörete lõpphäälikud!

Kindla kõneviisi olevik	Kindla kõneviisi lihtminevik	Tingiva kõneviisi olevik
Ainsus		
1) ma palun	palusin	paluksin
2) sa palud	palusid	paluksid
3) ta palub	palus	paluks
Mitmus		
1) me palume	palusime	paluksime
2) te palute	palusite	paluksite
3) nad paluvad	palusid	paluksid

Pöörd sõnal on kaks **arvu** (**ainsus** ja **mitmus**) ja kolm **pöoret** ainsuses ja mitmuses (e s i m e n e, t e i n e, k o l m a s).

136. Millega lõpeb alati ainsuse 2. pööre? **(-d)** Millega lõpeb kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre? **(-b)** Millega lõpeb alati mitmuse 2. pööre? **(-te)** Millega lõpeb alati mitmuse 3. pööre? **(-d)**.

137. Pöörake *paluma* eeskujul sõnu *tulema*, *tegema* ja kriipsutage alla pöörete lõpphäälikud!

138. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **d** või **t**, nagu on nõutav!

Mis te nüüd jända—e ja saga—e, kas te taha—e, et laevad teie pärast hakkaksi— Rohukülast Atlandi kaudu Kuivastusse sõitma! (J. Parijõgi.) Kui tuiskaksi— jälle lund, talv... Kui tuiskaksi— jälle lund teedale, mida mööda kogu maailma reismehed nii uhkesti kellade ja kuljuste helinal sõidava— ja hüüava— ja hõiskava—. (J. Aho.) Nad palusi—, mangusi—,

nutsi—, ägasi—, kuid kõik asjata. Mis sa veel oota—? Kui aga post talvteed või mõisasaksad siit sõidava—, heliseb hele kellade hääll till, tall, trill, trall, et metsad suurele kaugusele vastu kajava—. (Juh. Liiv.) Poisid täitsi— augud ja matsi— mulgud ning peitsi— kuulid hoolikalt vaenlase piilurite eest.

Ajad.

139. *Ta loeb ja kirjutab, ta luges ja kirjutas, ta on lugenud ja kirjutanud, ta oli lugenud ja kirjutanud.*

Vormid **loeb** ja **kirjutab** avaldavad praegust, käesolevat tegevust.

Niisugused verbivormid moodustavad oleviku. Kujud *luges, kirjutas, on lugenud, on kirjutanud, oli lugenud, oli kirjutanud* avaldavad varemata, möödunud tegevust. Need moodustavad mineviku. Mineviku vorme võime ajaliselts lahutada eri astmeisse:

Lihtminevik	Täisminevik	Ennemindevik
luges	on lugenud	oli lugenud
kirjutas	on kirjutanud	oli kirjutanud

Pöördsõna täis- ja ennemindeviku vormid koosnevad kahest sõnast (*on, oli + lugenud*).

Kõneviisid.

140. *Te loete ja kirjutate, te loeksite ja kirjutaksite, lugege ja kirjutage!, te lugevat ja kirjutavat.*

Pöördsõna võib esineda neljas **kõneviisis**:

1) kindlas kõneviisis, 2) tingivas kõneviisis, 3) käskivas kõneviisis ja 4) kaudses kõneviisis.

Kindel kõneviis väljendab tõeliselt sündivat (sündinud) tegevust (*te loete*). **Tingiv** kõneviis väljendab seda,

mis teatavail tingimusil võiks sündida (*te loeksite, kui...*).
Käskiv kõneviis avaldab käsku või soovi (*lugege!*).
Kaudne kõneviis avaldab seda, mis kolmanda isiku kaudu on teada saadud (*te lugevat*). Selle kõneviisi tunnus on **-vat**.

Käskiv kõneviis.

141. Pange tähele, millal tarvitatakse käskivas kõneviisis tunnuseid **-ku, -kem, -ke**, millal **-gu, -gem, -ge**!

-ku, -kem, -ke	-gu, -gem, -ge
seadku, seadkem, seadke kandku, kandkem, kandke katku, katkem, katke seisku, seiskem, seiske	vaadelgu, vaadelgem, vaadelge mingu, mingem, minge naergu, naergem, naerge

Pidage meeles! **k, g, p, b, t, d, s, h** järel kirjutatakse käskivas kõneviisis **-ku, -kem, -ke**; **l, m, n, r, v** järel aga **-gu, -gem, -ge**.

142. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **k** või **g**, nagu on nõutav!

Süsi kand—e, hoogu and—e, lõõtsa, poisid, vajuta—e, leeki, leeki õhuta—e! (G. Suits.) Võit—e vaenlasi tarkusega, aga mitte jõuga! Sead—e kõik riulid korda! Hoita—u tervist! Teh—e tööd täpselt, punktipealt! Minda—u marjule! Sõit—e tasa üle silla ja jõud—e õnnelikult koju! Võid—e mu haav rohuga! Seis—e sirgelt! Vaadel—e merd! Poisid, ärge naer—e! And—e mulle aega, küll ma siis oma ülesandega hakkama saan! Min—em üles mägedele! (M. Veske.) Poisid, joos—em ruttu üles Munamäele! Tap—e mürgiseid usse! Seis—e paigal! Sead—e endid reisuvalmis! Lapsed, õppi—e hoolega! Kohel—u vaenlast, nagu see on kombeks, võt—u saagiks, mis kõlbab, too—u hobused, aja—u karjad siia kokku! (M. Metsanurk.)

„-vad“ ja „-vat“.

143. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Kindla kõneviisi mitmuse 3. pööre	Kaudne kõneviisi
Õpilased arvutavad hästi (mida teevad?). Kõik magavad alles (mida teevad?).	Ta vend arvutavat väga hästi (mida tegevat?). Poiss magavat alles (mida tegevat?).

P i d a g e m e e l e s! Kui pöörd sõnavorm vastab küsimu-
sele **m i d a t e e v a d?**, siis on tal lõpus **-vad**; vastab see aga
küsimusele **m i d a t e g e v a t?**, siis on tal lõpus **-vat**.

144. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **d** või **t**, nagu
on nõutav!

Ta vend õppiva— väga hästi. Kogu küla näis tukkuva—.
Kalurite majad asuva— enamasti mere ääres. Veel nüüdki
käiva— ta oma ligemate naabrite pool abi palumas. Õpilane
ootava— õpetajat. Koidu ajal kustuva— tähed. Tema kirju-
tava— huvitavat artiklit kalastuse üle Peipsil. Siis kuulsin li-
gineva— kellegi samme. Lapsed kilkava— õues; nad püüa-
va— langevaid lumehelbeid, tabava— neid ja suruva— pihud
kinni; kuid nad ei saavuta neid: nad leiava— ainult märjad
peod. Eemal merel nähakse üksikuid paate lainete vahel tõus-
va— ja vajuva—. Lapsed magava— kaua. Tähed näisid täna
vilkuva— palju rõõmsamini ja isegi kuu näis naeratava—.

Tegumood.

145. Võrrelge järgmisi väljendeid!

Poiss õpib hästi. Ema käskis tal minna magama.	Õpita kse hästi. Kästi minna magama.
--	---

Tegevus võib olla väljendatud kahel viisil:

1) isik, kes midagi teeb või on mingis olukorras, on nime-
tatud (*poiss õpib, ema käskis*);

2) isikut, kes midagi teeb või on mingis olukorras, ei ole
nimetatud (*õpitakse, kästi*).

Esimesel juhul on meil tegemist **isikulise tegumoega**, teisel
juhul **umbisikulise tegumoega**.

Umbisikuline tegumood.

146. Pange tähele, millal tarvitatakse umbisikulises tegu-
moes tunnust **-takse, -ti, -tud** jne. ja millal **-dakse, -di, -dud** jne.!

-takse, -ti, -tud jne.	-dakse, -di, -dud jne.
palutakse, paluti, palutud jne.	õmmeldakse, õmmeldi, õm- meldud jne.
magatakse, magati, maga- tagu jne.	kõneldakse, kõneldi, kõnel- davati jne.
kirjutatakse, kirjutati, kirju- tatavat jne.	tuldi, tuldud, tuldaks jne.
seistakse, seisti, seistud jne.	naerdi, naerdud, naerdav jne.
tehti, tehtud, tehtavat jne.	pandi, pandud, pandaks jne.
antakse, anti, antud jne.	

P i d a g e m e e l e s! Umbisikulises tegumoes on **-takse, -ti, -tud** jne. siis, kui selle ees leidub lühike täishäälik või **s, h** (*palutakse, seistakse, nähti*).

Kui aga umbisikulise tegumoe tunnuse ees on **l, n, r**, siis on umbisikulises tegumoes enamasti **-dakse, -di, -dud** jne. (*õmmeldakse, lauldi, naerdi, pandud*), välja arvatud ainult mõned üksikud kahesilbilised sõnad, näit. *anti, kanti, murti*, mil on **-t a k s e, -t i, -t u d** jne.

147. Harjutus. Pange kriipsu asemele **t** või **d**, nagu on nõutav!

Meie peres õmmel—akse usinasti. Kuidas mõel—ud, nõnda teh—ud. Tul—ud teed ei tahe—ud tagasi minna ega min—udki. Katsume olla nii, et meid tähele ei pan—aks. Ol—agu ettevaatlik! Siin jaluta—akse, joos—akse, mängi—akse, laul—akse, naer—akse ja supel—akse. Vaada—agu ette! Ärgu viide—agu aega ja min—agu kohe tee! Väsinud harjutustest, min—i läbi metsa oja äärde, supel—i, tul—i tagasi, võe—i leiba ja leba—i rohul. Õhtul teh—i metsa äärde suured tuled, küpseta—i neil liha ja söö—i suurema kärata. (M. Metsanurk.) Esimesel päeval tööta—i kibedasti hilisõhtuni. Siis söö—i, sule—i vangid ritvadest aeda ja piira—i valvuritega. (M. Metsanurk.) Temast mõnikümmend sammu eemal tee ääres jätkus aga taplus, tärisesid kilbid, kõlksusid mõõgad, oia—i, karju—i, vannu—i, puhu—i pasunat, hüü—i appi jumalaid ja inimesi. (M. Metsanurk.)

Jaatav ja eitav kõne.

148.

Jaatav kõne	Eitav kõne
Lapsed mängivad.	Lapsed ei mängi.
Lapsed, mängige!	Lapsed, ärge mängige!
Isa sõitvat homme linna.	Isa ei sõitvat homme linna

Eitav kõne väljendatakse eituse *ei* või *ära* abil.

„-tada“ („-dada“) — „-tata“ („-data“).

149. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Täna tahame selle küsimuse
otsustada (mida teha?).

Täna ei taha meie seda kü-
simust veel **otsustada**
(mida teha?).

Seda ülesannet ei saa **la-
hendada** (mida teha?).

Täna ei **otsustata** (mida ei
tehta?) seda küsimust.

Seda ülesannet ei **lahenda-
tagi** (mida ei tehta?).

Millal kirjutame **-da** ja millal **-ta**?

Pidage meeles. Pikemais (nelja- ja enamsilbilisis pöörd sõnus kirjutatakse da-tegevusnimes -da (küsimus: mida teha?), eitava kõne umbisikulises tegumoes -ta (küsimus: mida ei tehta?).

150. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele **da** või **ta**, nagu on nõutav!

Valetajat ja hooplejat inimest ei saa kunagi usalda— ja harilikult ei usalda—gi teda. See küsimus tuleb juba täna otsusta—, või seda ei otsusta— kunagi! Miks ei lõpeta— veel koosolekut? Nagu kuulda, ei mõtlevat peremees oma poega enam koolita—. Raamatud on ühingu liikmeil maksuta tarvita—, kuid siiski ei tarvita— neid. Laanekurus üleskasvanud pops ei suutnud endale raudteed üldse ette kujuta—. Ei saadud kirjuta— uusi nimestikke ega toimeta— neid määratud tähtjaks trükikotta. Silmapilkugi ei tarvitse— enam kuluta— aega ootamisega. Tuleb kasuta— iga soodsat juhust edasiõppimiseks. Ei tohi enam silmapilkugi viivita—. Meil ei ole mingit õigust katkesta— niisuguse elujõulise ettevõtte tegevust.

Tegevusnimed.

151. *Peremees hakkas maja ehitama. Peremees tahtis maja ehitada. Sulane pidi kündma ja äestama. Sulane ei tahtnud kända ega äestada. Kündes ja äestades ei pandud tähelegi, et päike oli juba loojunud.*

Pöördsõnavorme *ehitama, kündma, äestama* nimetatakse **ma-tegevusnimedeks**.

Pöördsõnavorme *ehitada, künda, äestada* nimetatakse **da-tegevusnimedeks**.

Pöördsõnavorme *kündes, äestades* nimetatakse **da-tegevusnime seesütlevaks käändeks**.

Leidke vähemalt 5 ma-tegevusnime, 5 da-tegevusnime ja 5 da-tegevusnime seesütlevat käänat ja moodustage neist lühikesi lauseid!

Kesksõnad.

152. *Tõusev päike äratas magavad lapsed. Linnas liigub rohkesti õppivat noorsugu. Iga ülesanne pole lahendatav.*

Pöördsõnavorme *tõusev, magav, õppiv, lahendatav* nimetatakse **oleviku kesksõnadeks** (v- ja tav-kesksõna).

Leidke vähemalt 10 v-kesksõna ja moodustage neist lühikesi lauseid!

Ametisse võeti õppinud tööline. Õpitud luuletus meeldis õpilastele. Antud käsk tuli täita.

Pöördsõnavorme *õppinud, õpitud* nimetatakse **mineviku kesksõnadeks**. Neid on kahte liiki:

1) nud-kesksõna (*õppinud*) ja

2) tud-kesksõna (*õpitud*).

153. Leidke vähemalt 5 nud- ja 5 tud-kesksõna!

Mineviku kesksõnad e. „nud-“ ja „tud-“kesksõna.

154. Tuletage nud- ja tud-kesksõnu antud eeskujul!

ma-tegevusnimi	nud-kesksõna	tud-kesksõna
kirjutama	kirjutanud	kirjutatud
kõnelema	kõnelnud	kõneldud
hüppama	hüpanud	hüpatud
laskma		
laulma		
saama		
harjutama		
esitlema		
kahtlema		
ruttama		
ootama		
lakkama		
muutma		
liitma		
nõudma		
nägema		
kasvama		

Missugune lõpp on alati nud-kesksõnal? (**-nud.**) Kriipsutage alla kõigis sõnus lõpp **-nud!**

Missugused lõpud võivad olla tud-kesksõnal? (**-tud, -dud.**) Kriipsutage alla kõigis sõnus lõpp **-tud, -dud!**

155. Võrrelge järgmisi lauseid!

Oeldud (missugust?) sõna ärgu salatagu maha!

Nähtud (missugust?) sündmust ei tehta nägematuks ega **kuuldud** (missugust?) asja kuulmatuks.

Uppunud (missugust?) kalurit ei suudetud ellu äratada.

Oeldut (mida?) ärgu salatagu maha!

Nähtut (mida?) ei tehta nägematuks ega **kuuldut** (mida?) kuulmatuks.

Uppunut (keda?) ei suudetud ellu äratada.

Pidage meeles! Kui nud- ja tud-kesksõna vastab küsimusele missugust?, siis on sel ainsuse osastava käände lõpul d; vastab see aga küsimusele keda? mida?, siis lõpeb see ainsuse osastavas t-ga.

Ainsuse osastava lõpul:

-d	-t
Küsimus: missugust?	Küsimus: keda? mida?
Kesksõna esineb omadussõnana.	Kesksõna esineb nimisõnana.
Kesksõnale järgneb nimisõna.	Kesksõnale ei järgne nimisõna.

156. Leidke vähemalt viis lauset nud- ja tud-kesksõnaga, kus see kesksõna esineks ains. osastavas käändes ja oleks t-lõpuline! Muutke samu lauseid nii, et kesksõna jääks ains. osastavasse, aga selle lõppu tuleks -d!

157. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele d või t, nagu on nõutav!

Päike paitas piiga punapõski ja mehe kahvatunu— palet. Olnu— ei tehta olematuks ega nähtu— nägematuks, kui liigutatakse mägesidki. Kuuldes kaitsja läbimõeldu— ja veenvat kõnet ei kahelnud enam keegi süüdistatava süütuses. Nõutu— kokkuvõtet tehes selgus, et äri on töötanud suurte ülejääkidega. Antu— ei võeta harilikult enam tagasi. Möödunu— õppeaastat peetakse üldiselt edukaks. Möödunu— ja läinu— igatsetakse sageli tagasi. Tundsin suurimat rõõmu ülesantu— lõpetades. Oeldu— ei ole kerge jälle heaks teha. Lausutu— ärgu salatagu maha!

tu-lõpuline omadussõna.

158. Võrrelge järgmisi sõnu!

kirjutatud
nähtud
kuuldud
lauldud
lahendatud

kirjutamatu
nägematu
kuulmatu
laulmatu
lahendamatu

Esimese rühma sõnus tunneme ära tud-kesksõna. Nendest tuleb lahus hoida teise rühma sõnu, millel on eitav tähendus ja mida me nimetame eitavateks **tu-lõpulisteks omadussõnadeks**.

159. Moodustage tu-lõpulisi omadussõnu ja tud-kesksõnu (kui võimalik) antud eeskujudel!

ma-tegevusnimi	tu-lõpuline omadussõna	tud-kesksõna
a) seletama olema võitma ette vaatama kõlbama lugema mõistma aru saama piirama	seletamatu olematu võitmatu ettevaatamatu	seletatud oldud võidetud ette vaadatud
b) rahu jõud maitse arm abi õnn tagajärg põhi nõu leek	rahutu jõuetu maitsetu	— — —

160. tu-lõpuliste omadussõnade hulka kuuluvad ka järgmised sõnad: **armetu, kohmetu, paratamatu, kahvatu, inetu, kõhetu, riivatu, nurjatu, vallatu** jt.

161. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

tud-, nud-kesksõna	tu-lõpuline omadussõna
Vanemad igatsesid tagasi oma lahkunud poega.	Vanemad karistasid oma vallatut poega.
Lahendatud ülesannet ei ole mõtet hakata uuesti lahendama.	Keegi ei suutnud lahendada lahendamatu ülesannet.

Pidage meeles! tu-lõpulisel omadussõnal on ainsuse osastava käände lõpul alati -t (kuigi ta vastab küsimusele **m i s s u g u s t ?**).

162. Leidke vähemalt kolm lauset, milles esineks tud-, nud-kesksõna ainsuse osastavas käändes ja oleks **d**-lõpuline, ja kolm lauset, milles esineks tu-lõpuline omadussõna ains. osastavas käändes (**t**)!

163. **Harjutus.** Kirjutage kriipsu asemele **t** või **d**, nagu on nõutav!

Pärast tagajärjetu— ootamist lahkusid kõik tuseselt. Pime kandis oma jalutu— sõpra. Mitu kogenu— arsti hakkas ravitsema vigastatu— töölist. Otsisin oma kaotatu— käsi-kirja. Kohtudes jälle sügisel oma kodulinnas olime kui kaks vallatu— neegrit. Kas oled näinud mu trükitu— nimestikku? Uleannetu— poissi tuli sageli karistada. Tema ei soovitanud meil ette võtta seda mitte päris hädaohutu— matka. Või-matu— ei tohi soovida. Asjatu— tööd ei maksa teha ega tagajärjetu— vaeva näha. Liisa ja Matti, kes elasid mahajäetud laanekurus, ei tahtnud uskuda ennekuulmatu— raudteeuudist. Seda mõttetu— ja vähe läbikaalutu— ettepanekut ei saadud panna hääletusele. Miks ei arvestata seda seni ümberlökkamatu— vastuväidet? Ta leinab oma unustamatu— sõpra.

Sõnad „hakkama“, „hüppama“ jne.

(a m a - lõpulised pöörd sõnad).

164. Jälgige sõna **hakkama** pöördumist!

Isikuline tegumood.

a) ma-tegevusnimi		hakkama
kindla kõneviisi lihtminevik	ma	hakkasin
	sa	hakkasid
	ta	hakkas
	me	hakkasime
	te	hakkasite
	nad	hakkasid
oleviku kesksõna		hakkav
kaudne kõneviis		hakkavat
tegijanimi		hakkaja
teonimi		hakkamine
b) kindla kõneviisi olevik	ma	hakkan
	sa	hakkad
	ta	hakkab
	me	hakkame
	te	hakkate
	nad	hakkavad
käskiva kõneviisi ains. 2. pööre		hakka!
tingiva kõneviisi olevik	ma	hakkaksin
	sa	hakkaksid
	ta	hakkaks
	me	hakkaksime
	te	hakkaksite
	nad	hakkaksid
d) da-tegevusnimi		hakata
		hakates
käskiva kõneviisi ains. 3. p.		hakaku!
mitm. 1. p.		hakakem!

	mitm. 2. p.	hakake!
	mitm. 3. p.	hakaku!
nud-kesksõna		hakanud

Umbisikuline tegumood.

e) tud-kesksõna	hakatud
kindla kõneviisi olevik	hakatakse
kindla kõneviisi lihtminevik	hakati
tingiv kõneviis	hakataks
käskiv kõneviis	hakatagu!
kaudne kõneviis	hakatavat
ma-tegevusnimi	hakatama
oleviku kesksõna	hakatav

165. Võrrelge üksikuid vorme omavahel! Pidage meeles, missugused vormid saame: 1) isikulise tegumoe ma-tegevusnimest, 2) isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku 1. pöördest, 3) da-tegevusnimest ja 4) tud-kesksõnast! ¹⁾ Pöörake eelmise tabeli eeskujul *hüppama* ja kriipsutage alla **pp** ja **p!** Pöörake samuti *ruttama!*

Nagu **hakkama** pöörduvad: hüppama, lakkama, lippama, lokkama, lükkama, nakkama, näppama, ruttama, rökkama, tõttama jne., s. o. kolmesilbilised a m a - lõpulised sõnad, mil ma-tegevusnimes leidub **kk**, **pp** või **tt**.

166. Leidke veel niisuguseid sõnu!

167. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele puuduv **kk** või **k**, **pp** või **p**, **tt** või **t**, nagu on nõutav!

a) **kk** või **k**. Andres tahtis, et Pearu ha—aku temaga koos kraavi kaevama. Kõik ettepanekud lü—ati koosoleku poolt tagasi. Poiss, ha—a nüüd õppima! Kilik kriiksub ahju vahel,

¹⁾ ma-tegevusnime, isikulise tegumoe kindla kõneviisi oleviku 1. pöördest, da-tegevusnime ja tud-kesksõna nimetatakse pöörd sõna põhivormideks.

nagu ei ha—aks poogen enam hästi keelte peale. Mis saaks, kui rätsep ha—aks kingsepaks ja kingsepp rätsepaks! Sportlased ärgu ha—aku ennem minema, kui kõik on kohal. Eemal lo—avad ilusad rukkiväljad. Poisid olid ha—anud lõppeks aru saama õppimise kasulikkusest. Lü—ake need küsimused edasi! Lo—avate väljade keskel asetsevad jõukate talurite talud.

b) **tt** või **t**. Päästjad ru—avad õnnetuskohale. Tõ—ates ja ru—ates rühivad lapsed koju. Kõik ru—asid ja tahtsid jõuda esimesena kohale. Noh, kuhu te siis nii ru—ate? Ärge tõ—ake, oodake ka meid! Talus ru—atakse ja püütakse tööd lõpetada. Ru—aku tunnid, jõudku õhtu! Ru—ati õnnetuile appi.

d) **pp** või **p**. Kõik hü—ajad olid kohal. Küll hü—aks Jukugi meeeldi, kui ta ei oleks oma jalga hü—amisel vigastanud. Poiss oli li—anud minema.

Sõnad „õppima“, „kukkuma“ jne.

(i m a-, u m a-, e m a- lõpulised pöörd sõnad).

168. Jälgige sõna õppima pöördumist!

Isikuline tegumood.

a) ma-tegevusnimi	õppima
kindla kõneviisi lihtminevik	ma õppisin
	sa õppisid
	ta õppis
	me õppisime
	te õppisite
	nad õppisid
oleviku kesksõna	õppiv
kaudne kõneviis	õppivat
tegijanimi	õppija
teonimi	õppimine

b) kindla kõneviisi olevik	ma õpin
	sa õpid
	ta õpib
	me õpime
	te õpite
	nad õpivad
käskiva kõneviisi ains. 2. p.	õpi!
tingiva kõneviisi olevik	ma õpiksin
	sa õpiksid
	ta õpiks
	me õpiksime
	te õpiksite
	nad õpiksid
d) da-tegevusnimi	õppida
	õppides
käskiva kõneviisi ains. 3. p.	õppigu!
käskiva kõneviisi mitm. 1. p.	õppigem!
mitm. 2. p.	õppige!
mitm. 3. p.	õppigu!
nud-kesksõna	õppinud

Umbisikuline tegumood.

e) tud-kesksõna	õpitud
kindla kõneviisi olevik	õpitakse
kindla kõneviisi lihtminevik	õpiti
tingiv kõneviis	õpitaks
käskiv kõneviis	õpitagu!
kaudne kõneviis	õpitavat
ma-tegevusnimi	õpitama
oleviku kesksõna	õpitav

169. Pöörake eelmise tabeli eeskujul *tekkima* ja *kukkuma* ja kriipsutage alla **kk** ja **k!**

Nagu **õppima** pöörduvad: kittima, kukkuma, küttime, lak-
kima, lakkuma, leppima, lõppema, nokkima, noppima, pak-
kima, rikkuma, sattuma, tekkima, tikkuma, toppima, trükkima,
tukkuma, uppuma jne., s. o. kolmesilbilised i m a-, u m a- ja
e m a - lõpulised sõnad, mil ma-tegevusnimes on **kk**, **pp**, **tt**,
kindla kõneviisi olevikus aga **k**, **p**, **t**.

170. Harjutus. Kirjutage kriipsu asemele puuduv **kk**
või **k**, **pp** või **p**, **tt** või **t**, nagu on nõutav!

a) **kk** või **k**. Vaata järele, et laps jökke ei ku—uks! Käod
ku—uvad. Pa—utagu vähem, aga pa—utagu head! Mõni raa-
mat pa—ub palju huvitavat. Poisid, ärge tu—uge! Unustand
käo on koguni need, kellel korra ta ku—us. (G. Suits.) Poisid
oleksid heameelega veel tu—unud. Vaadake ette, et te maha
ei ku—u! Kaks valvurit oli jäänud tu—uma ega kuulnud,
kuidas vargad majja olid tü—inud. Uni ti—us öövahi silmi.
La—isime mune. Lind oli ku—unud pesast alla. Käbi ei
ku—ku kannust kaugele.

b) **pp** või **p**. Koolis õ—ime kauneid Koidula värssse. Selle
kavatsuse teostamine ki—ub keeruliseks minema. Räästa kül-
jes ri—uvad jääpurikad. U—udes haarab u—uja õlekõrrestki
kinni. Pidulõ—es suurte ülejääkidega. Väike puudehaljusse
u—uv majake pakkus Juhan Liivile soodsaid võimalusi vaim-
seks loominguks. Varss ki—ub emahobu märsist heinu näp-
sama. Jaan ri—us kogu hingega uue ettevõtte küljes. Väike
Tõnu le—iks ka vähesega. No—ige hoolega marju! Puude
okstel ri—uvad vihmapiisad. Teekäijail hakkas raha lõ—ema.
Õ—ivat last ei tule häirida. Õ—itagu vähem, aga õ—itagu
hästi!

d) **tt** või **t**. Ära sa—u pilkajate kilda! Kärbes oli sa—u-
nud ämblikuvõrku. Ki—isime aknaid. Kütid kü—ivad. Ei
ole hea sa—uda teiste pilke alla.

„õpivad“ — „õppivad“.

171. Võrrelge järgmisi lauseid omavahel!

Mõned inimesed **tükivad**
(mida teevad?) lendama
kõrget lendu.

Lapsed **õpivad** (mida tee-
vad?) hoolega.

Poisid **tukuvad** laua ääres.

Rändaja peletas eemale kal-
lalet**ükivad** (missugused?)
koerad.

Õppivad (missugused?) lap-
sed jõuavad õpinguis edasi.

Päike äratas **tukuvad** (mis-
sugused?) poisid.

Pidage meeles! Sõnus nagu *õppima*, *kukkuma* kirju-
tatakse **p, t, k**, kui need vastavad küsimusele **m i d a t e e v a d?**;
pp, tt, kk, kui need vastavad küsimusele **m i s s u g u s e d?**

172. **Harjutus.** Kirjutage harjutus ära ja pange klambreis
olevad pöörd sõnad vastavasse vormi: kas oleviku mitmuse
3. pöördesse (*õpivad* — küsimus: **mida teevad?**) või oleviku
kesksõna mitmuse nimetavasse (*õppivad* — küsimus: **mis-
sugused?**).

Ainult hoolimatud inimesed (rikkuma) ilupuid. Ema süda-
messe (uppuma) kõik laste eksimused. Päike äratas (tuk-
kuma) linnud. Põhja-Eesti jõed (pakkuma) mõnes kohas ha-
ruldasi vaateid. Vihma järel (tekkima) loigud kaovad ruttu.
Ule tumeda taeva (rippuma) pilved kadusid öö tulekuga.
Vihma järel (tekkima) loigud. Kärbsed (kippuma) vägisi
tuppa. Kuidas meeldivad sulle nood rohelusse (uppuma) ma-
jad? Lapsed (noppima) marju. Raamatuid (trükkima) töölisel
lõpetasid töö. Poisid (pakkima) asju. Mune (lakkima) tütar-
lapsed olid ajanud värvipudeli ümber.

„hakkama“ — „õppima“.

173. Kõrvutage **ama-lõpulisi** ja **ima-, uma-, ema-lõpulisi** sõnu!

Isikuline tegumood.

Vormid	hakkama	õppima
Kindla kõneviisi olevik	hakkan jne.	õpin jne.
Käskiva kõneviisi ains. 2. p.	hakka!	õpi!
Tingiv kõneviisi da-tegevusnimi	hakkaksin jne.	õpiksin jne.
selle seesütl.	hakata hakates	õppida õppides
Käskiva kõneviisi ains. 3. p.	hakaku	õppigu!
mitm. 1. p.	hakakem!	õppigem!
mitm. 2. p.	hakake!	õppige!
mitm. 3. p.	hakaku!	õppigu!
nud-kesksõna	hakanud	õppinud

1) Missugustes vormides on kummagi rühma sõnadel **-kk-**, **-pp-**, **-tt-?** (ma-tegevusnimes ja kõigis ma-tegevusnimest tuletatud vormides.)

2) Missugustes vormides on kummagi rühma sõnadel **-k-**, **-p-**, **-t-?** (tud-kesksõnas ja kõigis tud-kesksõnast tuletatud vormides.)

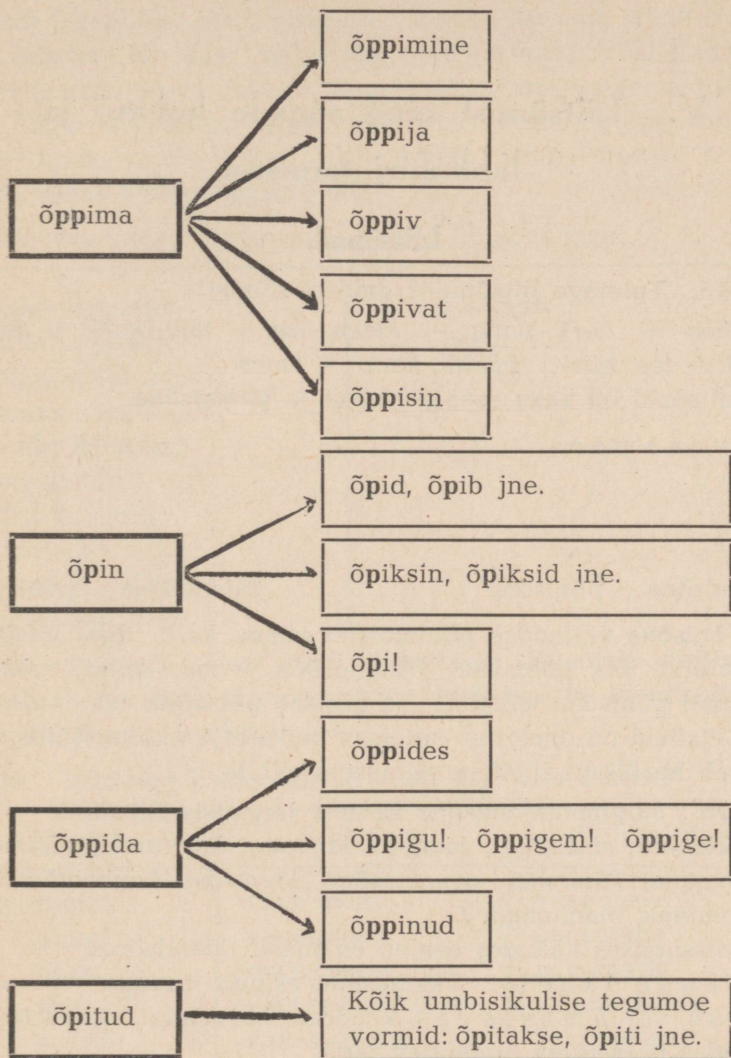
174. **Etteütlus kordamiseks.** Kriipsu asemel tuleb lugeda ja kirjutada **pp** või **p**, **kk** või **k**, **tt** või **t**.

a) Kohale ru—anud arst loeb haige pulssi. **Kurttummi** oli ha—anud viimaks lugema. Ta õudsed jutud ei ri—unud meie tuju. Ta ei õ—inudki kohtlema inimesi ega sobinud seepärast kellegagi. Kalamehel olevat sa—unud võrku suur kala; küll see rabelnud ja mü—anud seal sees! Meeleldi oleksid poi-

sid ru—anud jõe äärde, seal lahti riietunud ja jõkke hü—anud, kuid nad ei olnud õ—inud veel oma ülesandeid. Ru—ati u—uvale kalurile appi. Sa—usime röömsasse tujju ja ha—a—sime mängima. Ärge ki—uge tülitama naabreid! Poiss ki—ub õ—imises teistest maha jääma. Ha—a—e juba kord minema ja ärge ri—uge teiste tuju! Õ—ige hoolega! Soojade ilma—dega te—ib palju kärbseid. Ma õ—iksin, kui aga lastaks õ—ida. Poiss ei ru—anudki õ—imisega, sest ta teadis eksamiteni olevat veel mitu nädalat. Saatsin trükikotta trükkimiseks kaks käsikirja.

b) Õ—ijad olid ha—anud viimaks aru saama õ—imise kasu—li—usest. Kui inimene tü—ib lendama kõrgemat lendu, kui ta tiivad kannavad, siis ku—ub ta hõl—sasti maha. Kärbesa—us ämblikuvõrku. Laps ku—us ojja. Mehed ru—avad u—ujaid päästma. Mõni õpilane ei taha sugugi õppida. Päästjad ru—asid õnnetuskohale. Pa—i asjad kokku ja ha—ame minema! Te jooge pa—utud tee ja ru—ake, sest tee on pikk! Kahe puu vastastikusel hõõrumisel te—ib nii suur soojus, et puud võivad minna põlema. Tuletõrjujad ru—asid kustutama hu—avaid leeke. Õ—ides ei pettuta, küll aga hü—a—es ja li—ates. Ta ei kuule enam ojade sulinat, mis ru—avad tu—uvate järvede sülle. Pikk päev ei tahtnud kuidagi lõ—eda. Lapsed õ—ivad suure innuga. Õ—ivat last ei tohi häirida. Väljad lo—avad ja haljendavad.

Pöördsõna moodustamise kavand.

V. Liitsõnust ning sõnade kokku- ja lahkukirjutamisest.

Liitsõnad.

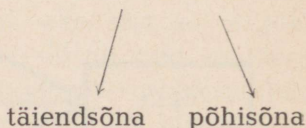
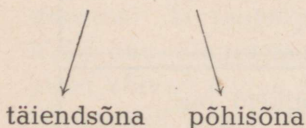
175. Tuletage liitsõnu järgmisist sõnust!

Ema + keel, vana + mees, isa + talu, kala + mees, raud + tee, täis + häälik, kaup + mees.

Liitsõnal on kaks osa: **põhisõna** ja **täiendsõna**.

v a n a m e e s

s e i n a k e l l

Põhisõna väljendab põhimõistet (*mees, kell*). Igal liitsõnal on ainult üks põhisõna. Täiendsõna (*vana, sein*) määrab ligemalt põhisõna mõistet. Ta asetseb põhisõna ees.

Liitsõnul on omaette iseseisev mõiste ja üks pearõhk, mis langeb harilikult liitsõna esimesele silbile.

176. Jälgige täiendsõna käänat järgmisis liitsõnus!

Siidkleit, siiditehas, raudahi, kiirrong, kurtumm, süsimust, verevaene, Tütarsaar, omadussõna, lõppsõna, kaubanduskool, sõttaminek, maatamehed.

Missuguses käändes esineb enamasti täiendsõna?

Pange tähele! Täiendsõna esineb enamasti **nime-tavas** või **omastavas** käändes, harvemini mõnes teises käändes (sisseütlev, ilmaütlev jne.).

177. Harjutus. Liitke järgmised liitsõnad liitsõnadeks, pannes täiendsõna nõutavasse käändesse!

Vald + maja, käsi + raha, põld + mees, raud + tee + vaht, trükk + koda, kuld + kell, rist + tee, haridus + olud, suur + rätik, rohi + kauplus, nahk + parkija, klass + kirjand, süda + sõber, rahvas + haridus, leib + ahi, tuli + kuum, kool + käija, mõte + teadus, õpe + vahend, õpe + maks, küte + aine, mõte + lõng, tõlge + kirjandus, pilge + laud, rukis + rääk, rukis + põld, köide + koda, vaade + aken, teade + vihk, ketas + heitja, kesk + kiht, plekk + katus, papp + töö.

178. Asendage järgmised ütlused liitsõnadega!

must kui süsi
sile kui peegel
magus kui mesi
vaikne kui haud
valge kui lumi
punane kui veri
prii kui lind
raske kui raud
sirge kui küünal
selge kui päev

süsimust
peegelsile

Pidage meeles! Kui täiendsõna tähendab võrdlust, siis esineb ta alati nimetavas käändes ja kirjutatakse oma põhisõnaga kokku.

179. Võrrelge liitsõnade ja liitsõnade käändumist!

Käänded	Liitsõnad	Liitsõnad
Ains. nimet.	vana mees	vanamees
omast.	vana mehe	vanamehe
osast.	vana meest	vanameest
sisseütl.	vanasse mehesse	vanamehesse
seesütl.	vanas mehes	vanamehes
seestütl.	vanast mehest	vanamehest

Pidage meeles! Liitsõnadel käändub ainult põhisõna.

Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

180. Jälgige jämedalt trükitud sõnade kokku- ja lahkukirjutamist ja nende järel esinevat küsimust!

Nüüdsel ajal kantakse palju **poisipead** (missugust pead?).

Linnatänavad (missugused tänavad?) on enamasti silutatud.

Poisi pea (kelle pea?) oli haige.

Meie linna tänavad (mille tänavad?) on eeskujulikus korras.

P i d a g e m e e l e s! Kui täiendsõna vastab küsimusele **kelle? mille?**, siis kirjutatakse see põhisõnast lahku. Vastab see aga küsimustele **missugune? mis?**, siis kirjutatakse see põhisõnaga kokku.

181. Jälgige järgmiste liitsõnade kirjutamist!

Raudkast, papptöö, lehtpuu, siidriie, sulgkerge, mesimagus, kirjutuslaud, ehitusmaterjal, õmblusmasin, uudishimu, jalutuskäik, majandusteadus.

P i d a g e m e e l e s! Kui täiendsõnaks on nimisõna nime-tavas käändes, siis kirjutatakse see oma põhisõnaga alati kokku.

182. Liitke järgmised mine-lõpulised teonimed nimisõnadega!

õppimine + tahe
hingamine + elund
kuulmine + meel
rändamine + himu
elamine + õigus
kirjutamine + tahe
arenemine + aste
soojendamine + vahend

õppimistahe
hingamiselund

P i d a g e m e e l e s! Kui täiendsõnaks on mine-lõpuline teonimi, siis see kirjutatakse põhisõnaga alati k o k k u.

183. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad sõnad kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

(Õhtu taevas) kattus (valgete pilvedega). Mu väikese (venna silmist) helgib suurt lapselikku otsekohestust ja usaldust. Siin (perenaise käsi) hooletel tegev. (Haige majja) toodi mitu haiget. (Lapse pea) oli vajunud alla. Krabinal sadasid (vihma piisad) vastu (plekk katust). Isa rääkis meile sageli (muinas jutte). Kuhu on pandud (isa kingad)? (Lapse nägu) oli pööratud vastu valgust. Kas sa oskad kirjutada (kirjutus masinal)? Meie (toa nurgas) seisis (raud ahi). See oli nagu kõhedas (suve tuules) ja kuumas (päikese paistes) kuivanud (kadaka põõsas), mis mu ees suure praginaga põlema kargas. (J. Mändmets.) Kord tegi ta terve (tuule veski) (karja maale) üles, mille Peebu sulane (saapa ninaga) ümber löi. (Juh. Liiv.) Ma tõmbasin seinalt (õlg kübara) pähe ja astusin läbi (mõisa rohuaia) välja ilusat (suve hommikut) imetlema. (Juh. Liiv.) Veel olime natukese maad (käänaku kohast) eemal metsa vahel, kui meie eest äkitselt (naiste rahva) hele (hirmu karjatus) kuuldus. (Juh. Liiv.) (Esi kambrist) viis üks uks (taga kambresse).

184. Võrrelge järgmiste kohanimedega lahku- ja kokkukirjutamist!

Lahku	Kokku
Volga jõgi	Emajõgi
Uurali mäed	Munamägi
Peipsi järv	Pühajärv
Tartu linn	Tudulinna
Muhu saar	Naissaar
Sootaga küla	Kullaküla
Atlandi ookean	Läänemeri
	Saaremaa
	Läänemaa

Pidage meeles! Kohanimi kirjutatakse üldnimest harilikult lahku (*Volga jõgi*).

Kokku kirjutatakse kohanimi üldnimega: 1) kui kohanimi üksinda, ilma üldnimeta, kohanimena ei esine (*Emajõgi*); 2) kõik maa-lõpulised kohanimed (*Saaremaa*).

185. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad kohanimed kas kokku või lahku, nagu on nõutav!

Ühe teada on (Pikasilla parvest) üle tulles maa siinpool parve kõik selge (Mulgi maa), teised teevad vahet (Pärnu ja Viljandi maa) vahel — mine võta kinni, missugune see päris eht (Mulgi maa) on. (A. Kitzberg.) Villu oli pärit (Kuku linnast). Ta elas hiljem (Murumäe mõisas). (Muna mägi) on kõrgeim mägi Eestis. (Ema jõgi) voolab (Võrts järvest) kuni (Peipsi järveni). (Tütar saar) asetseb (Soome lahes). (Püha järve) peetakse kauneimaks järveks Eestis. (Kihnu saar) asetseb keset (Riia lahte). L. Koidula sündis (Vändra kihelkonnas) ja suri (Kroon linnas).

Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

186. Vaadeldge, kuidas kirjutatakse liitarvsõnu!

11	üksteist(kümmend)
12	kaksteist(kümmend)
13	kolmteist(kümmend) jne.
30	kolmkümmend jne.
100	ükssada
200	kakssada jne.
1 000	üks tuhat
2 000	kaks tuhat jne.
1 000 000	üks miljon
2 000 000	kaks miljonit jne.

Pidage meeles! Sõnad *-teist(kümmend)*, *-kümmend*, *-sada* kirjutatakse juurdekuuluva arvuga **kokku**. Sõnad *tuhat* ja *miljon* kirjutatakse juurdekuuluvast arvust **lahku**.

187. **Harjutus.** Kirjutada sõnadega järgmised arvud: 15, 18, 80, 400, 700, 5 000, 9 000, 6 000 000, 107, 148, 1 617, 5 727, 18 705, 175 000, 4 507 128.

Liitpöördsõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

188. Vaadeldge järgmiste pöördsõnavormide kokku- ja lahkukirjutamist!

a) *pealtnägija, tagaajaja, äraandja, möödamineja, vastutuliija, eestegija, kõrvalkäija, kokkuhoidja, ülesleidja.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna tegijanimes (ja-lõpuline vorm)? **Kokku!** Leidke veel liittegiianimesid!

b) *järeleandmine, etteütlemine, vastuvõtmine, edasiaitamine, kokkuleppimine, ettetellimine.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna teonimes (mine-lõpuline vorm)? **Kokku!** Leidke veel liitteonimesid!

d) *lahtivõetav, ülestõstetav, tagasikiskuv, juurdemõeldav, vastuhakkav, allalastav, kinnikäiv, lahtilööv.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna v-kesksõnas? **Kokku!**

Pange veel teisi liitpöördsõnu v-kesksõnasse!

e) *edasi õppima, kinni jääma, valmis tegema, ära kirjutama, maha istuma, lahti võtma, juurde tulema.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna ma-tegevusnimes? **Lahku!**

Pange veel teisi liitpöördsõnu ma-tegevusnimesse!

g) *edasi õppida, kinni jääda, valmis teha, ära kirjutada, maha istuda, lahti võtta, juurde tulla; edasi õppides, kinni jäädes, valmis tehes.*

Kuidas kirjutatakse liitpöördsõna da-tegevusnimes ja selle seesütlevas? **Lahku!**

Pange veel teisi liitpöördsõnu neisse vormesse!

189. **Harjutus.** Kirjutage klambreis olevad sõnad kokku või lahku, nagu on nõutav!

Et õppimises edukalt (edasi jõuda), selleks on vaja head (aru saamist) ja tugevat tahtejõudu. (Pealt vaadata) on ker-

gem kui (kaasa teha). (Üle vedajat) tuli kaua oodata. Teda volitati (vastu võtma) 100 kr. ning selle eest (alla kirjutama). Tagaseinas väikese vaevalt (läbi paistvate) ruutudega akna all oli kitsas lett. (J. Mändmets.) Ta oskas ilma (ette kuulutada). Mõisnik oli enne talude müümist talukruntidelt kõik metsatukad (maha raiuda) ja (ära vedada) lasknud. (A. Kitzberg.) Peeter oli talu ostmise juures kaubelnud, et kuu-sikutükki koplis ei tohi (maha raiuda). (A. Kitzberg.) Noore ohvitseri ülesandeks jäeti otsuse (ette lugemine). Olin käinud suvel Jakobsoni sünnipäeval teda Kurgjal (üles laulmas). (A. Jürgenstein.) Küsisin (vastu tulijalt) teed.

190. Võrrelge järgmisi lauseid!

Tervitasime **tagasitulnud**
(missugust?) sõpra.
Andke **tagasisaadetud** (mis-
sugune?) kiri minu kätte!
Kuhu panite **ärasaatmata**
(missuguse?) raamatu?

Sõber **on tagasi tulnud** (mida
teinud?).

Kiri **on tagasi saadetud**.

Raamat **on alles ära saat-
mata** (mida tegemata?).

Pidage meeles! nud-, tud- ja mata-lõpulised liitpöördsõna vormid kirjutatakse kokku, kui need vastavad küsimusele missugune?

191. Harjutus. Kirjutage klambreis olevad sõnad kokku või lahku, nagu on nõutav!

Ta oli oma asjad mööda tuba (laiali pillanud). (Maha jäetud) põllumaa nutab kündja järele. Kõik ei lähe nii, nagu on (ette kavatsetud). Kevadine suurvesi oli heinamaad (üle ujutanud). Arveid (kokku võttes) selgus, et suurem osa (välja antust) oli (välja antud) ülalpidamiseks. Raamatukogust (välja laenatud) raamatud ei ole veel kõik (tagasi toodud). Kiirsaadetis on ikka veel (edasi saatmata). (Tagasi toodud) raamatud tahetakse kõik jälle (välja anda). (Kokku kogunenud) inime-

sed jäid (pealt vaatama) huvitavat sündmust. (Välja rännanud) kirjutasid omakseile, et nad kavatsevad (tagasi tulla) kodumaale. (Maha langenud) puuhiiglast polnud kerge (katki saagida).

SISUKORD.

	Lk.
I. Lauseist ja kirjavahemärkidest.	
Lause	5
Laiendamata lihtlause. Alus ja öeldis	7
Laiendatud lihtlause	7
Koma ühesuguste kõrvuti olevate lauseliikmete puhul	8
Liitlause	9
Koma liitlause	9
Koma on ja koma puudub enne sidesõnu a g a, v a i d, s i i s	11
Koma sidesõnade k u i j a n a g u e e s	12
Pealause ja kõrvallause	13
II. Sõnadest ja häälikutest.	
Sõna. Lihtsõna ja liitsõna	14
Silp	15
Sõnade lühendamisest	15
k, p, t sõna algul	16
Häälikud k, p, t teiste häälikute kõrval. Liide -ki ja -gi	17
Häälikute vältus e. pikkus	19
Pikk häälik mõnedes ühesilbilisises sõnus	20
Lühike ja pikk kaashäälik I ja II silbi vahel	21
I silbi täishäälikud	22
Astmevaheldus	25
III. Sõnaliikidest.	
Nimisõnad	28
Omadussõnad	29
Suur ja väike algustäht	30

	Lk.
Asesõnad	32
Arvsõnad	33
Pöörd sõnad	34
Abisõnad	35

IV. Sõnade muutmisest.

K ä ä n a m i s e s t	37
de-mitmus ja i-mitmus	37
Ainsuse osastav	38
Ainsuse käänded alates sisseütlevaga	40
Mitmuse nimetav	40
Ainsuse sisseütlev	41
Mitmuse omastav	43
suurte — suurde	46
de-mitmuse käänded	47
Mitmuse osastav	48
i-mitmus	50
Sõnad hele, pime jne.	51
" sepp, kott, kukk jne.	52
" mõte, äke, hüpe	53
" ketas, okas	54
lik-, mik-, nik-, ndik-, bik-, stik-, tik-, vik-sõnad	55
-likus ja -likkus	56
Sõnad vihik, tuulik jne.	57
õnnelik — vihik	57
Omadussõnade võrdlemisest	60
Pööramisest. Arv ja pöörded	61
Ajad	62
Kõneviisid	62
Käskiv kõneviis	63
-vad ja -vat	64
Tegumood	64
Umbisikuline tegumood	65
Jaatav ja eitav kõne	66
-tada — -tata	66
Tegevusnimed	67
Kesksõnad	68
Mineviku kesksõnad e. nud- ja tud-kesksõna	68
tu-lõpuline omadussõna	70

	Lk.
Sõnad hakkama, hüppama jne.	73
„ õppima, kukkuma jne.	75
õpivad — õppivad	78
hakkama — õppima	79

V. Liitsõnust ning sõnade kokku- ja lahkukirjutamisest.

Liitsõnad	82
Nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine	84
Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine	86
Liitpöördsõnade kokku- ja lahkukirjutamine	87

Vastutav toimetaja K. Taev. Korrektor B. Vahi.
Tehniline toimetaja H. Treumann. Trükiarv: 3000
eksemplari. Kaust: A 5. Paber: 61×86 cm Kohila
paberivabrikust. Ladumisele antud 9. X 1940.
Trükiluba antud 23. X 1940. Trükk: Natsionalisee-
ritud „Noor-Eesti“ trükikoda, Tartu.

A

12056

Vö.-a.

55919